

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	19
'Aho	Tu'apulelulu, 27 'Okatopa 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 19/2022 FAKATAHA
‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho : Tu’apulelulu 27 ‘Okatopa, 2022
Taimi : 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	LIPOOTI ‘A’AHI 2022:
		4.1 Vahenga Fili Tongatapu 3
		4.2 Vahenga Fili Vava’u 15
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		Tohi Tangi:
		5.1 Tohi Tangi Fika 4A/2022
		Lipooti/Fakamatala Fakata’u:
		5.2 Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika 2021/2022
		5.3 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2021/2022
		5.4 Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
		5.5 ‘Ofisi ‘o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga 2021/2022
		5.6 Lipooti Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui 2020/2021

Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Fakahaa’i Palēmia pekia Minisita Toutai <i>Hon. Semisi Fakahau</i>	9
Popoaki fie kaungā mamahi Fale Alea ki he pekia <i>Hon. Fakahau</i>	9
Fakalongolongo miniti 5 Hou’eiki Mēmipa ko e faka’apa’apa ki he pekia.....	10
Lipooti Vāhenga Fili Tongatapu 3	10
Fokotu’u ke fai ha ngāue ki he Lao Fili	10
Tafa’aki ki he fakaivia e tafa’aki ki he sipoti.....	11
Ma’u’anga mo’ui mo e Fakalalakaka e fāmili	11
Polokalama ki he mo’ui.....	12
Polokalama tokangaekina ‘o ngātai.....	12
Polokalama ngāue fakalalakaka kakai fefine	12
Ngaahi fiema’u makehe	13
Hala pule’anga.....	13
Fiema’u vivili ‘a e fa’itoka.....	14
Fakamatala pa’anga e vāhenga.....	15
Poupou ki he mahu’inga teke sipoti he ko e ma’u’anga mo’ui e fānau	15
Poupou ki he langa ha <i>gym</i> ke teke mo’uilelei.....	16
Fiema’u tu’unga sipoti e fonua ke toe lelei ange	17
Fakamālō ki he tokoni leepitopu ‘a e Pule’anga lavemonū ai fānau.....	18
Malava tokonia e fiema’u leepitopu fānau kae tukuange pē lisi ki he Pule’anga	19
Malava Pule’anga tokoni’i mo e fiema’u ki he to’o ‘esipesitosi e fānau.....	19
Tokanga ke mā’opo’opo ange fokotu’utu’u <i>MIA</i> ke kamata fakalalakaka’i sipoti kamata kei ta’u si’i.....	20
Tokanga ki he ‘ikai kau e soka he sipoti ke tokangaekina he vahenga Tongatapu 3.....	22
Pālōti’i ‘o tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 3.....	24
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 15	24
Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava’u 15.....	25
Polokalama tokoni leepitopu ma’a e vāhenga Vava’u 15	25
Pa’anga fakalalakaka vahefonua Vava’u	25

Pa'anga vāhenga faitokonia ai e ako Vava'u 15	26
Poloseki vai vāhenga Vava'u 15	26
Fakakakato polokalama pini veve Vava'u 15	26
Lele polokalama tanu hala <i>MOI</i> 'i Neiafu.....	26
Fehu'ia ki he Pule'anga pē 'oku 'i ai ha silini mei he pa'anga Potungāue ke tokoni ki he sipoti fakavāhenga.....	27
Tali Pule'anga ko e pa'anga tokoni ki he sipoti 'oku foaki 'o 'inasi ai ngaahi komiti sipoti	28
Tokanga ki he holo tu'unga sipoti he fonua ni pea ke alea'i lahi eni 'i Fale Alea.....	29
Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga 15	29
Fokotu'u Tongatapu 1 ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga 15	30
Pāloti'i 'o tali Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 15	30
Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika 2021/2022.....	31
Tokanga ki he kaunga e hiki totongi koloa mo lolo ki he holo mahu'inga pa'anga Tonga.	31
Tokanga ki he ngaahi aleapau fakavaha'apule'anga & ngaahi fakataha ma'olunga	32
Tui ke fakatupulaki fefakatau'aki mo e ngaahi fonua he Pasifiki.....	32
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga mamafa e totongi koloa he'ene fekau'aki mo e totongi lolo	34
To'o seniti 20 mei he totongi 'o e lolo ko e tokoni ia Pule'anga ki he kakai.....	34
'UHINGA ki he vaivai tu'unga e pa'anga Tonga	35
Ngaahi uesia he ngaahi aleapau fefakatau'aki faka'ekonomika PACER Plus.....	35
Tokanga ki hano fakasio ha maketi fe'unga ke hu atu ngoue 'a e fonua	36
Te'eki a'u kava Tonga ki he ngaahi supamaketi ke hange ko Fisi mo Vanuatu.....	37
Fokotu'u 'oua toe 'ave pa'anga tokoni ki he ngoue ki he Pangike Fakalalakaka kae fakaivia \$5 kilu ngaahi kosilio fakalalakaka fakavahefonua	38
Tokanga ki he pā'usi'i ngaahi pisinisi ma'u mo'ui ai ha kakai kehe hono hiki tatau 'enau ngāue/'ilo.....	39
Tokanga ki he founga ke lesisita ki ai 'a kinautolu kumi ngāue & ola ngaahi ngāue fakahoko Potungāue	40
Fiema'u e kau ngāue he ngaue'anga keli makakoloa 'i 'Asitelēlia.....	41
Tokanga ki ha fa'ahinga founga ke ta'ota'ofi mole hotau kakai 'o ngāue he ngaahi faingamalie 'i muli	43
Kei ngāue Pule'anga ki he kamata mole atu ki muli hotau kakai he ngaahi faingamalie he mo'ui	44
Poupou'i 'a e tu'unga mo'ui ma'olunga ma'a e Tonga kotoa 'o makatu'unga 'i he tupu mo e fakalalakaka faka'ekonomika.....	45

Kole ke faka'asi mai ngāue 'oku ou fai he Potungāue ki he fanga ki'i sekitoa lesisita mo ta'elesisita.....	47
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki 2021/2022.....	48
Lipooti Fakata'u 'Ateni Seniale ki he 2020/2021	48
Vikia tu'unga 'i ai ngāue he ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga.....	48
Tokanga ki he palopalema he kaiha'a ika maumau'i ai ngaahi konivesio he toutai.....	49
Halanga 'o e Lao pea fakahū mai ki he Kapineti	52
Ngaahi fakatonutonu Tongatapu 2 ki he Lipooti	52
Tali Minisita Lao ngaahi fakatonutonu Tongatapu 2 ki he Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale.....	52
Pālōti 'o tali Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale ki he 2021/2022	53
Kelesi.....	53

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Tu’apulelulu 27 ‘Okatopa 2022.

Taimi : 1015-1020 Pongipongi

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau kamata’aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki ‘e he Hou’eiki Mēmipa kotoa ‘o e Falé ‘o lava lelei ai ouau lotu kamata ‘o e pongipongi ni)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he ‘ahó ni Tu’apulelulu 27 ‘o ‘Okatopa 2022.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa,...

<008>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : .. 'Eiki Nōpele Tuiha’angana, 'Eiki Nōpele Nuku, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, hoko atu mo e poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua ma’u ‘ene poaki ‘e me’a tōmui mai. Kei hoko atu e poaki folau ‘a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō pea pehē kia 'Eiki Nōpele Nuku. Kei hoko atu mo e poaki he ngāue faka-Fale Alea ‘a 'Aisake Valu Eke, kei hoko atu ‘a e poaki tengetange ‘a Pohiva Tu’i’onetoa pea kei hoko atu mo e poaki ‘a

Vātau Mefi Hui. Ko e ongo 'Eiki Mēmipa 'oku te'eki ai ke tali mai hona ui, 'oku 'i ai 'a e tui te na me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni - Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenita, te u kole ki he 'Eiki Palēmia ke me'a mai he pongipongí ni.

Fakahaa'i Palēmia pekia Minisita Toutai *Hon. Semisi Fakahau*

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tapu ki he 'Otua Mafimafi tapu heni ki he Tu'i 'o Tonga Kingi Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu mo e Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea e Fale Alea kae 'uma'ā foki e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. 'I he loto faka'apa'apa mo'oni pea 'oku matu'aki ongo'i 'e he motu'á ni e fatongia mamafa ke fakahoko atu 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, pea pehē foki ki he kakai e fonua 'oku nau me'a mai 'i he ngalu'ea. Kuo pekia 'a e Mēmipa 'o e Hou'eiki Kapineti 'a 'Ene 'Afio 'a e 'Eiki Minisitā ki he Toutai *Honourable* Semisi Tauelangi Fakahau ka ko e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai ma'a Tongatapu 8.

'Oku taau pē ke mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa pea mo e Fale 'Eiki ni 'a e ngaahi tapa kupu kehekehe fekaukau'aki mo e fatongia ni pea 'oku faka'apa'apa lahi ki he ngaahi kupu ko eni. Ka 'i he pongipongí ni ko e tā eni 'oku ongo ki he motu'á ni mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, ko e mole 'oku uhu ki he Pule'anga mo e fonua 'i he mole atu 'a hotau tahá ni ka ko e mo'unga'i tangata mo'oni. Na'a ne taukave'i 'a e ngaahi ngāue 'i hono fakalalakaka mo tauhi 'a e ngaahi naunau 'o 'oseni ko 'ene hakeaki'i...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ... 'a e mo'ui 'o e kau tangata 'o ngātai mo e toutai.

Sea mo e Fale 'Eiki ni kuo tatau mai hotau kaungā Fakafofongá kuo ne tau 'a e tau lelei 'o ne lava'i e fakapuepue 'oku ne hu'i mahafu 'o tuku 'a e tau ka ne hiki 'o fakafe'ao ki he Haú. 'Oku ai e 'ofa lahi atu heni ki he uitoú mo e fānaú kae 'uma'ā 'a e fāmili 'o Semisi Tauelangi Fakahau. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Popoaki fie kaungā mamahi Fale Alea ki he pekia *Hon. Fakahau*

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ongoongo fakamamahi 'o e pongipongi ni hangē kuo fakahoko mai he Pule'angá kuo hoko 'a e Pule mo e Ui Mā'oni'oni 'a e 'Eiki 'i he Fale Alea 'o Tongá kia *Hon. Semisi Tauelangi Fakahau*. Ko e 'Eiki Minisitā lolotonga 'o e Toutai pea ko e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Tongatapu 8. Neongo ko e tā 'oku ongo ka he 'ikai fai ha ofo he ko e tu'utu'uní mei tānekinanga pea ko e aofangatuku 'a e laulōtahá.

‘Oku ou fakafongā’i atu ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i hono fakahoko atu ‘a ‘emau pōpoaki mātu’aki fie kaungā mamahi mo’oni ki he utoú *Grace* Fakahau ki Folaha. Tauange pē, tauange pea mo e nonga ‘a e ‘Otua ‘a ia ‘oku mama’o ‘i he tatae ‘o e ‘atamai kotoa pē. ‘Ofa ke ne malu’i ho lotó mo ho’o ngaahi fakakaukau ‘ia Kalaisi Sīsū.

‘Oku mau fakatauange ‘e hokohoko atu tapuaki’i ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘o nofo ma’u ai pē ‘iate koe pea mo e ki’i fānau, fāmili mo e kāinga kotoa.

Fakalongolongo miniti 5 Hou’eiki Mēmipa ko e faka’apa’apa ki he pekia

Hou’eiki te u kole atu ke tau fakahā ‘etau faka’apa’apa ma’a e pekia ke mou me’a hake ke tau fakalongolongo ha miniti ‘e nima.

(Pea ne fakahā he kotoa ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘enau faka’apa’apa ki he pekia (Semisi Taelangi Fakahau) ‘aki ‘enau me’a kotoa ki ‘olunga ‘i ha miniti ‘e nima)

Eiki Sea: ‘A ia na’e toloi mai e Falé mei ‘aneafi ‘oku kei toe e Fika 4 ‘etau ‘Asenitá ‘a ia ko e Lipooti ‘A’ahí kamata pē mei he Lipooti Vāhenga Fili Tongatapu 3. Me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 3

Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea kae fakahoko atu mu’a ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi ki he Vāhenga ko eni ‘o Tongatapu 3 ki he ta’u 2022.

Sea na’e fai pē ‘a e ‘a’ahi ko eni fakatatau pē ki he Tu’utu’uni ‘a e Falé. Pea ‘oku hā atu pē ia he peesi tolú ‘a e ngaahi fakataha kātoa mo e ngaahi kolo ko eni ‘i Tongatapu 3 kae ‘uma’ā foki ‘a e fakataha mo e Kosilio ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Eiki Palēmia: ... ‘a Tongatapu 3 ‘a ia ‘oku nau tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue fakalakalaka, ngāue’aki ‘a e sēniti ko eni ‘oku ma’u meí he Fale Aleá. Kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi tokoni kehe, ‘a ia na’e fakahoko eni fakatatau pē ki ai. Na’e ‘i ai pe fanga ki’i feliuaki ko e ‘uhingá pe ko e ngaahi fatongia kehekehe. Ka na’e kau kotoa ‘a e ‘ū koló kae ‘uma’ā foki ‘a e ‘a’ahi ki he ngaahi ‘apiakó. Pea mo sio ki he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘i he vāhengá ni.

‘I he *chapter 2* pe ko e konga 2 ‘o e fakamā’opo’opo e ngaahi fokotu’u mo e ngaahi fehu’í. Na’e fakafiefia Sea na’e ngali ‘oku ‘i ai pē ‘a e mahino ‘oku ma’u ‘e he vāhengá na’e ‘ikai ke fu’u lahi ha ngaahi fehu’i pe ko ha ngaahi fokotu’u. Kae tuku pe mu’a Sea ke ‘oatu pe ha ngaahi to’o atu pe e ngaahi kongokonga lalahi e ngaahi fehu’i mo e fokotu’u na’e tuku maí. Na’e ‘i ai foki e vakai pe ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga fakama’unga pe ko ha *criteria* ki hano fili ‘o e kau Fakafongá. Pea na’e ‘osi fakahoko ange pē ‘oku ‘i ai e lao ‘okú ne tokanga’i ia.

Fokotu’u ke fai ha ngāue ki he Lao Fili

Na’e ‘i ai mo e fokotu’u ke fai ha fakatonutonu ki he Lao Filí ko e ‘uhingá pe ko e ngaahi me’a

na'e hokó. Pea na'e 'osi fakahoko ange pe 'oku fai 'a e sio ki ai mo fai e ngāue ki ai 'a e va'a ko eni ki he Komisoni Filí.

Tafa'aki ki he fakaivia e tafa'aki ki he sipoti

Na'e 'i ai pe mo e tālanga ki he faka'amu 'a e vāhengá ke na toe matatau 'i Teufaiva. Pea nae fakahoko ange pe 'oku fai e ngāue 'a e Pule'angá fakataha mo e Kōmiti 'Akapulu 'a Māmani ki hono vakai'i 'a e taau 'o Teufaiva ke ne lava 'o *host* ke fai mai ki Tongá ni 'a e ngaahi taú.

Ko e fakafiefia Sea na'e ma'u mai e ongoongo 'oku ngalingali 'e tau mai 'a e *New Zealand Maori* ki Tongá ni he ta'u kaha'ú. Fakatatau foki eni ke lava 'o *clear* hotau mala'é ke lava 'o fai ai 'a e ngaahi tau ko ení.

Ko e fakatangi pe vāhengá ke poupu'i e sipoti Sea koe 'uhingá ke 'i ai ai ha ma'u'anga mo'ui, ngāue'aki e talēniti e fānaú pea mo e fokotu'u mai ke 'ai ha *gym* pe ko ha fale fakamālohisino. Ka 'oku fakahoko ange pe 'oku lolotonga 'i ai pe ngaahi fale fakamālohisino, neongo 'oku tu'u 'i Tongatapu 1 mo Tongatapu 4. Ka 'oku kaungā'api pē, mahalō pē 'e lava pe Fakafofonga Fika 1 'o 'omai ha ki'i lēsisita ma'ama'a pē ta'etotongi ki he fānau ko eni mei Tongatapu 3. Ka ko e ngaahi me'a pe ia na'e fai tokanga ki ai.

Mahino 'oku fakafiefia 'oku tokanga 'a e koló mo e vāhengá ki he mo'uilelei mo hono pouaki 'o e talēniti ko eni 'o e fānaú. Pea 'asi pe ko ena he fika 6, kamata foki ke fu'u manakoa 'aupito 'a e sipoti ko eni ko e *pickleball* pea 'oku, 'Eiki Sea na'a nau kole mai ha fanga ki'i feitu'u ke lava 'o 'ai ai ha fanga ki'i mala'e ke fakafaingofua'i 'enau fe'auhi ko ení Sea. 'Oku fai pē ngāue ki ai mo sio ha feitu'u, ko koló ni foki ia ki'i lahilahi mo'ua mo ma'u e kekelelé 'e he ngaahi me'a kehekehe. Ka 'oku 'ikai ke tuku ai 'a e fakasio holo ha me'a 'e lava tokoni'aki ki he sipoti fo'ou mo manakoa ko ení.

Ma'u'anga mo'ui mo e Fakalalaka e fāmili

Ko e vahe 3 leva Sea ko e ma'u'anga mo'ui mo e fakalalaka 'a e fāmili. Ka tau kamata pe me'i he akó, na'e fai ai pē tālanga mo fakamanatu pē 'oku kamata 'a e pō ako ko ē 'a e foomu 2, 6 mo e 7. 'A ia ko e ngaahi foomu foki eni 'oku nau sivi *external* ko ē 'i he ta'u ní pea toki vakai'i ai pē 'o kapau 'oku 'i ai ha tokanga makehe ki he ngaahi lēvolo kehé pe lava ha kalasi 'o fakahoko ai.

'I he tafa'aki e *laptop* na'e fakahoko ange e tokoni 'a e Kōsilió kae lesisita mai 'enau fānau foomu 6 mo foomu 7 ke 'ilo 'a e tokolahí mo e 'apiakó pea toki vakai'i leva ai pe ko e hā e lahi 'a e ki'i sēniti 'e lava 'o tokoni 'a e vāhengá ki ai. Pea ko e ki'i *update* pe ai Sea 'oku lolotonga lele eni 'oku mei toko 80 eni kuo lesisita mai. Ka 'oku fai e tokoni ki ai 'a e Kōsilió ke ma'u 'a e me'angāue ko eni 'e tokoni ki he'enau akó ...

<010>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Palēmia: ... 'I he tafa'aki sikolasipí ko e ta'u kotoa pē Sea ko e talu eni mei he 2015 'oku mahu'inga'ia foki e vāhengá ni 'i he ako'i e fānaú. Tautefito kia kinautolu 'oku ala mole honau faingamālié ko e 'uhingá pē ko e tu'unga fakapa'anga pe ko e, tau pehē ko e mālōlō e

taha he ongomātu'á pea 'oku hokohoko atu pē 'a e sikolasipi ko ení. Ka 'oku tokolahi heni kuo to'o ia 'i he *project* ko eni 'a e Pangikē 'a Māmaní 'a e *SET* ka 'oku kei hokohoko atu pē tokoni ko ení. Pea na'e fai pē ngaahi talanoa ki he mātu'á fekau'aki mo e faingamālie ko ení.

Ko e ngaahi 'apiako ko eni 'i Tongatapu 3, 'api lautohi 'e 2, Fasi pea mo Ngele'ia pea na'e kau ki ai mo e tokoni'í 'a Ma'ufanga, neongo 'oku tu'u 'i Tongatapu 4 ka 'oku 'i ai 'a e fānau mei Tongatapu 3 'oku nau kau ki ai. 'Oku fengaue'aki ai 'a e 'Ofisi ko eni 'o Tongatapu 3 pea mo e kau puleako mo e *PTA* 'o e ngaahi 'apiako ko ení. Ko e hā ha ki'i tokoni 'e ala ma'u ke tokoni pē hono fakalele ko eni hono faka'ai'ai e fānaú. Hangē ko ia na'e fa'a fai 'i he kuohilí hangē ko e *breakfast* pe ko e ma'u tokoni me'atokoni pongipongi 'o e fānaú.

Polokalama ki he mo'ui

'I he fika 2 he *sub* 2 ko e polokalama eni ki he mo'uí. Na'e fokotu'u ai 'a e tokotaha neesi mālōlō ke hoko ko ha neesi ia tokoni ki he 'ofisi ko eni e kosilió, ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e kau vaivai mo kinautolu ko eni 'oku 'i ai honau mahaki tauhi 'i he vāhengá. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga eni 'oku to'o e fatongia mei he Potungāue Mo'uí ka ko e fengaue'aki mo e Potungāue Mo'uí tautautefito ki he vāhengá. He 'oku 'ilo ange 'e he'emaui kau neesi pē 'a homau kakai ko eni 'i he vāhengá. 'A ia ko e faka'amu pe ia heni ke toe lelei ange hono tokanga'i 'o kinautolu toulekeleká kae 'uma'ā 'a kinautolu 'oku 'i ai e ngaahi mahaki tauhi.

Fekau'aki mo e kau mahaki tauhi 'oku, na'e 'i ai leva 'a e tokanga 'o kapau leva 'oku 'i ai ha ngaahi me'angāue 'e ala tokoni hangē nai ko ha me'angāue ke sivi e suká pe ko e sivi e toto ma'olungá, 'e ala lava 'o fai ha tokoni ki ai. 'Oku 'i ai pē 'ū me'a sivi pehé ni 'i he kiliniki ko eni 'oku tu'u 'i he vahe, vāhengá hangē ko ia ko ē he 'Api Lautohi Ngele'ia pea mo Fasi ka 'oku, 'e lava pē 'o ma'u pē ki he tokotaha ko iá. Ko e tokoni ai pē ia ki hono tokanga'i honau, tau pehé ko e suká pe ko e toto ma'olungá. Ko u tui ko e me'a lelei eni ke fai ha sio ki ai.

Na'e kau pē foki mo e me'a 'oku tokanga ki ai e kosilió tālanga ko eni 'o e vāhengá. Pea kapau leva ko e 'uhinga lahí 'oku palopalema fakame'atokoni ha fāmili, 'oku lava pē 'o tokoni'i pe ko e *diet*. Hangē pē 'oku mou 'osi mea'í Sea kau ia he me'a mahu'inga hono tokanga'i ko eni 'a e ngaahi mahaki tauhi.

Polokalama tokangaekina 'o ngātai

Ko e polokalama leva ki tōkanga mo ngātai 'oku kau heni 'a e tokanga'i 'o e fanga monumanú, 'a e faka'ai'ai tauhi ha'ate ki'i puaka mo e 'ū alā me'a pehé. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Ngoué, *Lord Fohe* he tokoni, ngaahi fafanga ki he ni'ihí 'oku nau kau foki 'i he, 'i he polokalama ko eni 'o e faka'ai'ai ke tauhi 'etau fanga ki'i monumanú. Pea 'oku ou fakamālō ai pē ki he Minisitā he na'e me'a ange 'o kau 'i he 'a'ahi kongá e 'a'ahi 'a e motu'á ni 'i he Vāhenga ko eni 'o e Tongatapu 3.

'Oku fai pē foki mo e ngāue ke ma'u ha fanga ki'i vaka ki he ngaahi kolo ko eni 'i Tongatapu 3 ko e 'uhingá pē ke lava ai 'a e kau toutai 'o nau lava atu ai ki tahi.

Polokalama ngāue fakalalakaka kakai fefine

Ko e *sub* 4 ko e polokalama ki he ngaahi *project* ngāue fakalalakaka 'o e kakai fefiné tautefito pē eni ki he vesitapoló. Ko e 'ave ngaahi *seed* kae 'uma'ā foki 'a e kekelele ke tokoni ki he ngaahi kulupu 'o e kakai fefiné 'oku nau tokanga lahi ki he tafa'aki ko ení. Pea na'e, 'oku

‘oatu ai pē toe fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā e Ngoué ‘i he tokoni ki hono fakapa’anga ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e finemātu’á, ma’u ai ki’i uaea ke lava ai fanga ki’i *green house* ke fai ‘aki ‘enau ngāue ko eni. Ko e teke pē ‘ikai ngata pē he ma’u’anga mo’ui ka ko e mo’ui lelei ‘Eiki Sea.

Ko e *sub 5* leva ko e tokangaekina ko eni ‘o e to’utupu Sea ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Palēmia: ... tautefito pē eni ki he ngaahi kulupu ‘a e fānau pē ko e lautohi ‘i he ngaahi siasi, ‘oku fai ‘a e fengāue’aki mo kinautolu, faka’ai’ai ‘enau fanga ki’i polokalama sipoti, faka’ai’ai ‘enau fanga ki’i polokalama ke ma’u ai ha’anau ki’i seniti ke fakalele ‘aki ‘enau ngaahi fatongia mo ‘enau ngaahi *activity* kehekehe.

‘I he tafa’aki leva ‘o e sipoti Sea, ‘oku kau eni he me’a mahu’inga ki he vāhenga ko hono teke ‘a e talēniti ‘o e fānau, pea ‘oku mau poupou ki he ngaahi sipoti kotoa pē kau ai ‘a e ‘akapulu, pea mo e *pickleball* kae ‘uma’ā ‘a e *netball* mo e ‘ū alā me’a pehē, pea ‘oku kau ai hangē ko eni ko e ngaahi fe’auhi ‘oku mau fa’a lesisita leva, totongi leva ‘a e lesisita ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e hoko ‘a e lesisita ko ha ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e fānau ko eni ‘i he vāhenga ki he ngaahi fe’auhi ko eni.

‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi kole ke ‘i ai ha komipiuta mo e *projector* ke fai’aki ‘a e ngaahi polokalama ako ‘a e to’utupu, ‘i he ngaahi holo ko eni faka-siasi, pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he taimi ni Sea.

Ngaahi fiema’u makehe

‘I he ngaahi fiema’u makehe ‘a e ngaahi fāmili, ‘oku kau heni na’e ‘ohake ai ‘a e tangikē vai, na’e fakahoko ange pē ‘oku hokohoko pē ‘a e kole ko eni he ‘oku mahino pē ‘oku kei tokolahi pē ‘a e ngaahi fāmili ‘i Tongatapu 3 ‘oku te’eki ai ke nau ma’u ha’anau faingamālie he tangikē vai

‘Oku fakatatau pē eni ki he fiema’u, fakatatau pē eni ki he tu’unga ko ē ‘o e fāmili ko ia Sea, palopalema ‘e taha na’e fai ‘a e sio ki ai, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū ‘api ‘e ni’ihi ‘oku nau fu’u fiema’u e vai ka ‘oku palopalema ‘a e ‘ato. ‘A ia na’e fai leva ‘a e talanoa ki he Potungāue ko eni ‘a e *MEIDECC*, na’a lava ‘o ma’u ha ki’i seniti ke tokoni’i hono, kapau ko e palopalema ko e ‘ato, ke fakalelei’i ‘a e ‘ato, sai ai pē ia ki he malu ko ē ‘o e fāmili, pea toe sai ai pē ia ki hono tānaki ko ē ‘o e vai.

Hala pule’anga

Fekau’aki mo e halapule’anga, ko e taha foki ‘o e ngaahi me’a eni ‘oku tokanga lahi ki ai ‘a e vāhenga, pea ‘oku ou fakamālō heni ki he *Lord Tu’ivakanō*, na’e kau ‘i he ki’i seniti *constituency* he tokoni mai ki he ngaahi fanga ki’i hala he’ene ‘a’ahi na’a ma ‘a’ahi ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ‘oku fiefia ai ‘a e kāinga, ‘oku mahino ‘aupito pē Sea ‘a e lahi foki ia ‘a e hala, pea na’e fakahoko ange pē ke nau hanga ‘o talamai ha fo’i hala ‘e 1 pē 2 ke fai ha sio ki ai, he ko e mo’oni ia he ‘ikai ke lava ia ‘o ngaahi kātoa mo valitāa’i kotoa ‘a e ngaahi hala ‘o e vāhenga, kapau pē te mau ngāue he ta’u ni ha fo’i hala ‘e 1 pē 2 ‘i ha kolo, ‘oku ou tui ‘e hoko

‘i he ta’u kaha’u toe ‘ai mai ha fo’i hala ‘e 1 pē 2, ‘o pehē ai pē na’a ‘osi ‘a e ta’u ‘e 3 pē 4 mei heni kuo tu’unga lelei ange ‘a e hala ‘i he vāhenga.

Ko e me’a pē foki ‘e taha Sea ‘oku, ko Nualei foki ko e kongia ia ‘o Kolofo’ou pea ‘oku ‘ofisakolo ko ē ‘o Kolofo’ou ‘oku ne tokanga’i mo Nualei, neongo ‘oku tu’u ‘i he vāhenga ‘o e Fakafofonga, Fakafofonga kehe pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e faka’amu ke fai ha sio ke fengāue’aki he ko e ‘uhinga pē ko e tangi mai ‘a e kāinga ‘a e ngaahi hala ko eni ‘i he Nualei, ko e ‘uhinga ko honau ‘api ‘uta Sea.

Fiema’u vivili ‘a e fa’itoka

Ko e, ‘a e ngaahi fa’itoka, ko e kau eni ‘i he fiema’u vivili ‘aupito, meimei ‘i he kolo kotoa pē na’a mau ‘a’ahi ki ai na’e ka u eni ‘i he me’a na’e tokanga lahi ki ai ‘a e kāinga he kuo fonu ‘a e ngaahi fa’itoka ia ko eni ‘i Tongatapu 3. Pea ko e faka’amú na’a toe ma’u ha ki’i kongia ‘i ha feitu’u ke lava ai ‘o hoko atu ki ai ‘a e tanu ‘o ‘enau ngaahi pekia. Pea ‘oku fai pē ‘a e utalanoa ki he Potungāue Savea na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i kongia ‘oku ‘atā ke lava ‘o fokotu’u ai ha ki’i fa’itoka ma’a e vāhenga ni ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai pē mo e tokanga ki he ngaahi koniteina ‘oku ‘i ai ‘a e lau ‘oku fu’u lahi ‘enau tu’u he ve’ehala, ‘oku na u ōmai pē koē ‘o fakahifo pea tu’u he ve’ehala ‘oku fakatu’utāmaki, he fefononga’aki pea ‘oku fakahoko pē ki he ngaahi falekoloa mo e ngaahi ‘api ko eni ke kātaki ke ‘osi pē pea ‘ave mu’a ‘a e koniteina fakatatau ki he fiema’u ko eni ‘oku ‘ohake mei he vāhenga.

Na’e toe ‘ohake pē ai Sea ‘a e tokanga ‘a e kongia ‘o e kau fakataha ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i ‘api ‘i honau ngaahi kolo ‘oku tu’unga fakatu’utāmaki he ‘oku ‘ikai ke taau ke nofo ai ‘a e fānau pē ko ha kau ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Palēmia: ...Pea ko e kau foki ia he me’a ‘oku fai ha sio ki ai ‘a e Pule’anga Sea fakalukufua ‘a e *affordable housing* ka ko e tu’u he taimi ni ko e kātoa e ki’i ivi e Pule’anga he taimi ni ‘oku fai e tokanga makehe ki he langa ko eni e ‘osi ‘a e *tsunami* ka ‘oku ‘i he taimi tatau pē ‘oku fai e palani ‘oku fai e talatalanoa mo e ngaahi kupu kehekehe kae’uma’ā ‘a e ngaahi *development partners* na’a ‘i ai hoko atu ‘a e polokalama ko eni ki ha *affordable housing* ‘i he kaha’u ko e ‘uhinga pē ke tau hanga ‘o tokanga’i ‘a e ngaahi fāmili ko eni ‘oku ‘ikai ke taau ‘a e feitu’u ‘oku nau nofo ai tautautefito kapau ‘oku ‘ikai ha fānau pē ko ha kau toulekeleka.

Fekau’aki mo e ‘uhila he hala mo e sola na’e fakahoko ange pē ke kātaki pē ‘o fakahoko mai ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi maama ‘oku mate ‘uhinga pē ke fakahoko ki Falepa’anga tautefito ki he maama hala. Ko e maama sola leva ‘e fakahoko ki he *MEIDECC* ko e ‘uhinga na’a lava ‘o ngaahi ‘a e maama ko eni.

Ko e ngaahi falemālōlō hūfanga he fakatapu Sea ‘oku fai e tokanga ki ai ko e kau eni ia he *project* ‘oku lele mai ai pē ai fuoloa ‘a e vāhenga ko hono feinga ke fetongi ‘a e ngaahi falemālōlō lingi kae ‘alu ‘o *flush* kotoa, he ‘oku ‘i ai pē ngaahi ‘uhinga na’e ‘osi fakahoko atu pē he motu’a ni kimu’a he ngaahi tālanga kehekehe ho Fale ‘Eiki ni Sea ka ‘oku kau ai ‘a e mo’ui sai ki he mo’ui sai ki he fānau kae fakasi’isi’i ai e pipihi ai e ngaahi mahaki ‘e ni’ihi. ‘I he ta’u kuo’osi foki na’e lava e ki’i *project* ‘o ma’u ai ‘a e fetongi ai ‘a e ki’i fale ‘e 9 pea ko e faka’amu ia ke hokohoko atu ko eni ‘oku sai pē ke fai ha toki fakahoko mai ki he Fale na’e ‘i

ai e tokoni ‘a Nu’usila ke fai ha ngāue ke fetongi e fanga ki’i fale pehe ni ‘i Tonga ni fakalukufua. ‘Ai leva ‘e toki fai leva ha pōtalanōa mo e kau Fakafofonga ‘amui ange ‘ikai ke kau ia he lipooti ni ka ko e fakahoko atu pē he taimi ni Sea ‘a e faingamālie ko ia hei’ilo na’a ‘i ai ha taimi ke toe ‘i ai ha ngaahi fale pehe ni pea sai ai ke fakasi’isi’i ‘a e pipihi ‘a e mahaki pea mo e ma’a tautefito ki he fānau.

Fakamatala pa’anga e vāhenga

Ko e fakamatala ngāue ko ē mei he vāhenga ‘oku kei lele lelei pē kosilio ‘a ia ko e kosilio eni ‘oku ‘ave ki ai ‘a e pa’anga ‘a e Fakafofonga ke nau hanga ‘o tokanga’i nau fakamole ‘i ai pē ngaahi foomu kole mai ha taha pau ke fakamo’oni pau ke ne ‘omai ‘a e ‘uhinga pea kuo pau ke fakamo’oni ‘a e Fakafofonga ‘o e kolo ko ia ‘oku ‘i ai e tokotaha ko ia kae toki ‘omai ki he kosilio ke fai ha’anau fakamatala ki ai.

Fakafiefia Sea ‘a e fakafiemālie pē ‘a e lipooti ‘Atita ‘o e ta’u ko eni kuo hili pea ‘oku fakafiefia ‘oku lava pē ‘o ma’u ange ki’i seniti ngali falala fe’unga pe ‘a e Feitu’u na Sea ke fakahoko atu ke hokohoko atu ai pē ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kosilio ‘i hono leva’i ‘a e ki’i seniti ‘oku ‘oange pea mo e ngaahi langa fakalakalaka ‘o e vāhenga.

Sea ko e ngata’anga pē ia ‘o e ki’i lipooti nounou ‘a e motu’a ni fekau’aki mo e ‘a’ahi ‘i Tongatapu 3. Toe ‘oatu ai pē ‘a e fakamālō heni kia *Lord Fohe* kae ‘uma’ā ‘a *Lord Tu’ivakanō* hena kau ange he ‘a’ahi ta’u kuo’osi mo e ta’u ni pea mo ‘ena tokoni mei he’ena ki’i seniti na’e ‘oange he Fale ni ki he ngaahi fakatangi ‘a e vāhenga pea ‘oku ou ‘oatu heni ‘a e fakamālō ki he vāhenga ho’omou talitali lelei e motu’a ni kae ‘uma’ā ‘a e kau ‘a’ahi na’a mau ō atu mo ia ‘i he ngaahi ‘aho ko eni na’a mau lele atu ai ‘o talangofua ki he Sea mo e tu’utu’uni ke fai ha ‘a’ahi ki he vāhenga. Fakafiefia e ‘i ai e faingamālie ko e ‘uluaki faingamālie eni Sea ke fai ai ‘a e ‘a’ahi faka’ofisiale he ‘osi ko eni ‘a e fili ‘a e ta’u kuo ‘osi fai ai pē ‘a e fakamālō ki he vāhenga ‘i he’enua falala ki he motu’a ni ke kei hokohoko atu pē ko honau Fakafofonga.

Fakamālō atu eni Sea ki ho’o tuku mai ho’o ongo Kalake kae ‘uma’ā ‘a e poupou mai ki he motu’a ni ke mau lele holo ko eni he vāhenga ‘i hono fokotu’utu’u ‘a e polokalama kae ‘uma’ā foki ‘a hono fa’u mai ko eni ‘a e lipooti. Fakamālō atu heni kia Lokuvalu Lehā pea mo e ‘ofisi ko eni ‘a Tongatapu 3 he poupou lelei na’e fai lolotonga e ngāue mahu’inga ko eni lava ‘o ‘omai ai ‘a e ngaahi fiema’u pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e vāhenga Tongatapu 3...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia : Fakamālō atu Sea mo e fokotu’u.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Fakafofonga Vāhenga Tongatapu 3 ko e 'Eiki Palēmia hono fakakakato mai ‘ene Lipooti Vāhenga. Hou'eiki ko e lipooti ni kuo ‘osi maau hono fakahoko atu. ‘Eua 11 ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i?

Poupou ki he mahu’inga teke sipoti he ko e ma’u’anga mo’ui e fānau

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko u fakatapu ki he Feitu’u na pea pehē ki ha kau Mēmipa e Fale ni pea ‘oku ‘oatu pē ‘a e fie kaungāmamahi ‘a e Vahefonua ‘Eua ki he pulonga kuo tō

he Fale Alea ‘o Tonga. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he ‘omai e lipooti lelei ko eni. ‘Oku ou tokanga ki he me’a ko eni ‘oku hā mai ‘i he peesi 6 ‘o e lipooti. Ko u tui ko e fo’i tefito’i me’a mahu’inga eni ‘a e tafa’aki ko eni ko ē ki he sipoti. ‘Oku tau fai foki ‘a e talanoa ki he ngaahi faingamālie ko ē ‘e ala ma’u ‘i he ngaahi ‘elia. Mahino kia tautolu ‘a e tafa’aki ko eni ki he ako tekunikale, ka ‘oku hului’i mai heni ‘a e fo’i me’a ko eni ko e fo’i halanga ia hono 3 ki he ma’u faingamālie ko ia ‘etau fānau ki he kaha’u ‘a ia ko e tafa’aki ko eni ki he sipoti. Pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i ‘e he 'Eiki Minisitā ki he *MIA* ‘a e polokalama ‘oku lolotonga lele ai, pea ‘oku hā mai he ‘ahó ni hono fua ‘a ‘etau kau ‘akapulu ‘oku nau va’inga fakavaha’apule’anga koe’uhi ko e fa’ahinga polokalama pehé ni. Ko ‘eku poupou pē ‘aku ki he fo’i fokotu’u ko ia he koe’uhi ko au ia homau vahefonua na’a fa’a lava pē alea’i e fanga ki’i tau mo Nu’usila ngaahi timi ai pea lava atu ‘a e fānau pea tuku ai ‘a e fānau ‘e ni’ihi. Ka ‘oku ou tui lahi ‘aupito ‘aupito ki he fo’i fakakaukau ko eni ki he ngāue fakavāhenga ki ha fa’ahinga me’a pehé ni.

Poupou ki he langa ha gym ke teke mo’uilelei

Ko hono ua ‘a e fika 5 ko ia he peesi 6 ‘oku mo’oni lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e fo’i fokotu’u ia ko ē ke langa ha gym. Ko e ki’i gym ko ia ‘oku lolotonga lele he taimi ni ko Teufaiva pē pea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ko eni ‘o Tongatapu 1 ki he fo’i fakakaukau ko ia ko ē ‘o hono vāhenga ke langa ha fu’u gym faka’ofa’ofa pehé ‘i Halaano. Ko u fa’a lava atu au tu’o 2 he uike ki ai, ko e maumau pē ko ‘eku fa’a me’a atu ‘oku ‘i ai e Fakafofonga. Ka ‘oku ou sio ko ē ‘i he ‘ohofi tokolahi ko ē ‘e he fānau pea mo e kakai pē ‘oku lalahi ange ‘a e fale ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e fakatokanga mai ia ‘i he lipooti ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui ko e kau pekia ko ē ko e peseti ‘e 83 ‘o e pekia ko e *NCD*. Pea ‘oku ou tui lahi ki he me’a ko eni, koe’uhi ‘e ‘ikai ke tau hao kotoa tautolu ki he fale ‘o e Fakafofonga Vāhenga 1 Tongatapu 1 pē ko e ki’i gym ko eni ‘i Teufaiva. Pea kapau ‘e ngāue’aki ‘a e fakakaukau ko eni kuo tau lele mai ai ko e ngaahi fale hūfanga neongo ‘e toki fai ai ‘a e hūfanga ha faingata’a kapau ‘e langa ‘a e ngaahi holo ia ko ia ‘o fakakau ai mo ha me’a pehé ni ko u tui ko e tokoni lahi ‘aupito ‘aupito ka ‘i ai ha ngaahi fale pehé.

Ko hono 3 ‘i he peesi pē ko ia Sea ‘a e fika 6, ‘a eni ko ē ke ‘i ai ha mala’e *pickleball*. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au ‘a e fa’ahinga va’inga ko eni, ka ‘oku hā mai ‘a e fo’i fakatokanga ‘a e Minisitā ia ko eni he peesi 11. Ko ha fa’ahinga me’a pehé ni te ne hanga ‘o pukepuke ai kinautolu. Ko e kuongá ni kuo tau tālanga lahi ‘i he tafa’aki ko eni ki he faihia pea mo e faito’o konatapu. Ko e ‘ai ko ē ha me’a ‘i he ngaahi efiāfi ke ne pukepuke nautolu ko u tui ko e fo’i poini mahu’inga ia ‘a e 'Eiki Minisitā pea mo e vāhenga ko eni ‘oku ‘omai. ‘Oku ‘i ai foki ‘ene me’a ‘o pehé ‘oku kei kumi ha ngaahi kekelekele ke tu’u ai e me’a. ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia ‘eku fakahoha’a ko ia ‘aneafi. Kuo tau tōmui atu mo e fakalalakaka kuo ‘ave ‘a e ngaahi kekelekele na’e mei ma’u ke fai ai ‘a e ngaahi fakalalakaka pehé ni.

Ko e peesi 11 Sea ‘oku ‘asi mai ai mo e fo’i me’a mahu’inga ko eni ki he tangikē vai. Pea ‘oku ou fakamālō he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fakakaukau ‘aku ia ki he tafa’aki ko eni ki he ‘ato. Koe’uhi he ‘oku fa’a tufa atu ‘a e tangikē ia ki he ngaahi ‘api ‘oku ki’i ma’ulalo ‘a e fale pea fai pē ‘a e ngāue ki ai ke fakama’olunga’i. Pea ko e taha eni ‘o e ngaahi fiema’u ia fa’a ‘i ai ‘a e fanga ki’i tangikē ‘oku ma’u mei he tokoni he Vahefonua ‘Eua pea ‘oku talamai ia ke ‘ai ‘a e ‘ato ke sai kae ‘aonga ‘a e vai ‘oku lele ki ai. Ka ko e anga eni ia ‘o e me’a ‘oku ou ma’u ‘e au ia. ‘Oku faito’o foki ‘a e vaitupu ia ‘i he tukuange mai ko ia ki he kakai, ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakamatala ‘oku ou ma’u ‘oku ala ‘i ai pē pea mo e siemu tatau ia ‘i he ngaahi tangikē vai ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e ... ‘a ia ko *E.coli* mo e *coli form* ko e me’a ia ‘oku fa’a ...

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... 'i he vai ka ko u tui ko e fo'i fakakaukau ko ē heni 'i he tufa ko ē 'o maau 'oku 'i ai e vai inú ke muimui atu pē mo hono fakama'a ko u tui ko e, ko e ngaahi me'a ke fakama'a fakata'u pea ko u tui 'oku lahi e fanga ki'i kautaha 'oku nau ō holo 'o fai e ngāue ko ení 'o kau ai e *Tonga National Youth Congress* mo e fanga ki'i kautaha taautaha pē 'oku nau lava holo 'i he ngaahi vāhenga 'o fai 'a e fakama'a ko eni. Pea 'oku ou 'i he vāhenga 'o'oku 'oku ou faka'amu pē ke u fai ha ki'i tokoni ke nau ō holo 'o fakama'a 'a e ngaahi 'api 'e ni'ihi koe'uhí ke ma'a ange 'a e vai ka ko hono fakalukufua Seá ko u, 'oku ou fakamālō ki he lipooti ko ení he 'oku ne kamata pē ke hā hā mai 'a e ngaahi me'a tatau 'oku tau tatau ai 'i he ngaahi vāhengá hangē ko e nofo'anga 'oku 'ikai ke taau ko e 'uhila solá ko e fanga ki'i toileti hangē ko e fakatapu. Pea 'oku ou fakamālō ki he lipooti ko eni he 'oku tau meimei 'alu tatau pē tautolu he ngaahi me'a tatau pē 'a ia 'e toki hā mai ha ngaahi lipooti fakata'u 'amui ange hangē ko e Lipooti 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Ka ko e fakalukufua Sea 'oku ou fakamālō lahi 'aupito ki he lipooti lelei ko eni kuo tau fanongoa. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu 'Eiki Sea kae'uma'a e 'Eiki Palēmia pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko e lipooti lelei eni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 3. Fekau'aki pea mo e sipotí kae 'uma'a foki e hakotupu e fonuá.

Fiema'u tu'unga sipoti e fonua ke toe lelei ange

Sea ko e, ko e tu'u pē ia ke u fai ha poupou atu 'aki e 'uhinga ko ení. 'Uluaki, kuo hoko e sipotí ko e ma'u'anga mo'ui. Pea 'i he'ene pehē 'oku toe fiema'u ke teuteu'i e sipotí ke toe lelei ange. Pea 'oku fiema'u ia ke toe fakava'e ke toe sai ange ko hono 'uhingá ko e sipotí ia 'oku 'ikai toe kehekehe ia mo ha'ate ma'u mata'itohí. Ko 'ete hū pē kita 'o sipoti he ngaahi 'aho ni 'oku mahino mai ko e tokotaha 'ikai ke ngata pē he'ete vāhenga lahi ka 'oku te hoko kita ko e tokotaha taki lelei. Ko e sipotí he ngaahi 'aho ni 'oku kei to'o pē sipotí 'oku hangē ko e, ko ha me'a fakasosiale.

Ko e tu'unga ko eni 'oku fai e fakatokanga mai ki ai 'oku mo'oni 'aupito pea 'oku ai e poupou lahi ai 'i he tafa'aki ko eni he 'oku tokolahi 'a e kakai 'oku nau nofo 'i he feitu'u ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u na'e vahe ki ai.

Na'e 'i ai foki e vahe 'a e 'ū 'api 'aneafi ko e mala'efakakolo. Pea na'e 'atā ki ai e kakai ke nau fakataha ki ai pea nau nofo ki ai 'o fai ai 'enau fa'ahinga va'inga kehekehe. Ko e 'aho ni foki 'oku 'ikai ke nau toe ma'u 'a e me'a ko ia.

Ko e ko e tu'unga ko eni 'oku fai e tokanga ki ai ke 'oua 'e tuku e sipotí ia ko e sipoti pē pea 'osi. Kuo pau ke lalanga ia ke kau ke hoko ia ko e taha ia 'o e ngaahi ma'u'anga mo'ui lelei hotau fonua ni he ko u lave'i hifo pē heni 'oku 'i ai e ongo sipoti fo'ou heni 'a ia ko e sipoti ko eni ko e *zumba* 'ikai ke u lave'i ki ai te'eki ai ke a'u ange ki 'uta 'a e sipoti ko eni ko e *zumba* ka 'oku hangehangē kiate au 'oku pāte'i 'aupito ai 'a e Fakafofonga mei 'Eua 'oku fa'a *zumba* koā ia 'i Halaano.

Ko e va'inga fo'ou ko eni ko e *pickleball* ko u lave'i atú 'oku hangē 'oku hangē pē ha tenisi sai pē 'e toki me'a mai ai 'a e 'a e Fakafofonga ko ē ko ē 'o Vava'u he ko e Palesiteni eni e *Pickleball* ka ko u lave'i ko ē ki ai ko e ko e 'oku ki'i māmālie ai hono taimí pea ki'i fakahouhou'eiki hono hapo'i e pulú. Kehe ia mei he tenisi, ko e tenisi ia 'oku taa'i vave ko e

ko e *pickleball* ‘oku ki’i haka’i ia pea ki’i teki’i ‘uhinga kae fakafoki kae māmālie va’inga fe’unga mo e ki’i kau toulekeleká.

Ko e ko e sipoti ‘e taha ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai pea ko u kole pē ke fakakau atu pē ‘i ho’omou feme’a’akí ‘a e kaukau tahí pē ko e *swimming*. ‘Oku ‘ikai ke toe ngāue’aki he ngaahi ‘aho ni ko hono ‘uhinga ko e ‘ū matātahi kuo to’o foki ngāue’aki he uafú kae 'uma'ā e vaká pea ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ke kau ki ai ‘a e kakaí he taimi ‘oku nau ō ‘o kakau ai. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e sipoti ko eni ke kau mo ia ‘i hono fakakaukau’i kae tautautefito ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘i he ngaahi kāinga ko eni ‘oku nau fihia ko eni ko ē ‘i ‘utá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ke nau ō ki ai. Mou mea’i pe taimi ko ē ko e ‘oku hoko ai ngaahi katoangá, feinga e tokolahi ke nau ngāue’aki e matātahí, ko e ‘uhingá ko e kaukau tahí.

Ka ‘oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 3 ko ia ‘oku ‘Eiki Palēmiá ‘i he fakatokanga lelei ‘okú ne ‘omai, ‘oua ‘e tuku e sipotí ia pehē ko e me’a ‘oku ‘ikai ke taau. Ko e sipoti he ngaahi ‘ahó ni kuo hoko ia ko e ma’u’anga mo’ui ‘a e fānau hako tupu e fonuá.

Mou mea’i pe ki he timi ko eni lolotonga e *All Black*, ki’i motu’a ko eni ‘oku huka ko ē he *All Black* ‘a Taukei’aho. Na’e ‘ave ia ‘i he sikolasipi ko eni ko ē ‘a e Potungāue *MIA*, ngaahi ta’u ‘e 8 ko eni ko ē kuohilí. Pea pehē foki ki he ki’i motu’a ko eni faka’osi Havilí, ‘ave mo ia he ngaahi sikolasipi ko iá. Ko ia ‘oku ma’u monū ai ‘a e fāмили ko ení he ngaahi ahó ni ‘i he lelei ‘enau va’ingá kae ‘uma’ā foki ‘a e pa’anga hū mai ki he fonuá ni.

Ko e ki’i kehekehe pē ‘o e me’a ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí mo ‘etau ongo timi ko eni TALA kae ‘uma’ā e Mate Ma’a Tongá, ongo timi ko ení ‘okú na fili katoa pe ‘i tu’apule’anga. Pea ko ia ai ‘oku fai e pou pou atu na’a lava ke toe ‘ohake etau timí hangē ko eni ko e faka’ali’ali ki Teufaiwa ‘i he ta’u fo’ou. Pea ‘oku fai e ki’i va’inga ai ‘a Ha’amoia pea mo Tongá ni he māhina katu’ú. Pea ‘oku ‘i ai e faka’amu ke fakafoki mai ki ai ko hono ‘uhingá ko e mo’uilelé kae ‘uma’ā foki ‘a e hako tupu e fonuá. Ka ‘oku ‘oatu e fakamālō ‘Eiki Palēmia he līpooti lelei, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Fakamālō ki he tokoni leepitopu ‘a e Pule’anga lavemonū ai fānau

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eikí ni, ‘Eiki Sea ko e fokoutua hake pē, ko e pou pou pea mo e fakamālō. ‘I he peesi 7, 3.1, ‘oku ‘i ai e lave ai, 3.2 fekau’aki pea mo e ngaahi *laptop*.

‘Eiki Sea ko e fakamālō ia ‘oku ou ‘oatu ‘e au ia ki he Potungāue Akó pe ko e Pule’angá koe’uhí ko e ‘ofa ko ení. Pea ko e tokoni eni ki he sivi ‘a e fānau akó, ko e *laptop* ‘oku kalasi ‘e 2 Sea. Ko e 1,600 pea mo e 1,400. Pea ‘oku to’o leva ‘e he Pule’angá ‘a e vaeua, ‘a ia ko e 700 pea ‘omai leva e 700 ki he ngaahi mātu’á.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e tokoni lahi eni he ‘oku lava ke fofoa’i ai e ngaahi fakakaukau ke ‘inasi ai e fānau. Kae me’a tēpū ko e sivi ko ē he ta’u ní, pea ‘oku ou tui ko e tokoni ia ‘oku

fakahokó ‘oku mau lau ko e koloa. Pea ‘oku toe ‘omai ia ‘o toe momosi ia ki he fānaú pea mo e vāhengá ‘a e tu’unga ko ení.

Pea ‘oku ou tui Sea ko e fakamālō ia koe’uhí ko e ‘omi e līpooti ko ení pea ko e me’a pe eni ia ne me’a’aki ‘e he tangata’eiki Palēmia kimu’a ka ko eni kuo fakahoko. Ka ko e me’a pē ‘oku fiema’ú ka tuai atu e totongí ‘Eiki Palēmia pea ‘omi pē ke ngāue’aki ‘e he fānaú kae toki out mai ‘e pa’angá Fale Aleá ke toki to’o atu ai.

‘Eiki Sea ko e peesi 4 ko e 4.1, lave ai ki he ‘ató. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakatokanga’i ‘aupito ‘i Tongá ni ‘a e lahi ko ē ko ē ‘a e ‘esipesitosí. Ka ko e kole pē ki he *MEIDECC* na’a ‘i ai ha fa’ahinga tokoni ke lava ‘o to’o faka’aufuli ‘a e fa’ahinga ‘ato ko ení. He ‘oku kau ia he ta’ofi ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fai ha fakatali ai. Ka ‘oku ou tui ‘oku ou fakamālō ai ki he lave mai fekau’aki pea mo e ngaahi fakatamaki ko eni ki he maumau e ‘ató ka ‘oku ‘i ai e ngaahi pehē ‘oku mo’ua ai e ngaahi kakai ‘o Tongá ni pea mo Ha’apai.

Sea ko e ki’i pou pou pe ia ‘oku ou lava ‘o fakahoko atu pea mo e fakamālō ko e līpooti lelei pea ‘okú ne ‘omi ai ‘a e ngaahi fakakaukau ki he motu’á ni ‘e lava ‘o fakakakato’aki e ngaahi fatongia ‘oku hilifaki kiate kimautolú, mālō ‘Eiki e ma’u faingamālie.

Malava tokonia e fiema’u leepitopu fānau kae tukuange pē lisi ki he Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Sea, lava pe ke u ki’i tali atu e me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofongá. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé. Tali vavé pē, ‘io ‘oku mahu’inga ‘aupito he ‘oku vave e sivi kapau pe te ke ‘omai ‘e koe ho’o lisi te’eki ke ma’u ho’o seniti, ‘a e fānau ako ko iá ‘e lava pe ‘o alea’i ‘o alea’i mo e Potungāue Akó ke tuku atu ia. ‘Oku mau falala atu pē te ke ‘omai pē ‘a e pa’angá ...

<010>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Palēmia: ... pa’anga ‘i he taimi. Ka ‘oku mahu’inga he ko e ‘uhingá ‘oku vave ‘a e sivi pea kapau pē ‘e tuku mai ha lisi pea ke hiki nima mai kia au ke ta talanoa, he ‘oku hangē pē ko ē ko ‘etau laú ‘oku mahu’inga ki he teuteu ‘a e fānaú, ko e vave tahá.

Malava Pule’anga tokoni’i mo e fiema’u ki he to’o ‘esipesitosi e fānau

Me’a ki he ‘esipesitosí ‘omai pē ha’o likuesi, ‘oku fa’a ‘i ai pē ‘a e tokoni ‘a e Potungāue ko eni ‘o e ‘Ātakeá he ‘oku ‘i ai pē ngaahi kautaha ‘oku nau lava ‘o to’o e ‘esipesitosí ko e ‘uhingá pē ‘oku fakatu’utāmaki ‘i he taimi ‘e ni’ihi. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakamolemole pē he toutou tu’ú hake ki ‘olungá. Ko e ‘oatu pē fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá. Ko e āingá eni kuo nau *text* mai pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e fakamālō ia ko u ‘oatú, mālō e, ‘a e tokoni pea mo e pou pou.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Tokanga ke mā'opo'opo ange fokotu'utu'u MIA ke kamata fakalalakaka'i sipoti kamata kei ta'u si'i

Mo'ale Finau: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Palēmiá pehē ki he Hou'eiki Nōpelé mo e Fakafofonga Kakaí. 'Eiki Sea ko u tu'u pē ke u tñaki atu ki he me'a 'a e Minisitā ko ē he MIA fekau'aki mo e sipotí. Ko e, ko u tui 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga ki he kakai 'o e fonuá tautefito ki he 'aho ni hangē ko Ha'apaí 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e kāingá. Mahino 'aupito, 'aupito e akó 'Eiki Sea. Ko u tui ko e fu'u tafa'aki fakahisitōlia foki ia fo'i 'One'oné 'o 'enau mateaki'i 'a e tafa'aki 'o e akó. Pea neongo iá 'oku lahi pē foki e ngaahi fiema'u kehekehe 'oku 'i ai e ngaahi tōnounou 'i he ngaahi ma'u'anga mo'ui 'a e kāingá, fekau'aki pea mo e fua e ngaahi kavenga ko ení. Ka 'oku mahino 'a e ngaahi kaveinga mo e tukupā 'oku nau hu'u ki aí.

Sea ko e sipotí ko e fakakaukau ki he, ka u 'oatu e ki'i fakatātā ko ení. Ko e ki'i tokotaha ko ia ko Fekitoa faka'osi Fekitoá. Ko e ki'i mala'e 'akapulu ko ē na'e va'inga ai 'i Faleloá 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha kolo fakahū ia ai. Mea'i pe ia he Fakafofonga ko eni 13. 'Oku kei hala pē he kolo fakahū a'u ki he 'aho ni. Ka 'oku 'alu e ki'i tamasi'i ko ení 'Eiki Sea, 'alu ki he *All Black*, 'oku 'i 'Iulope he taimi ni. He 'ikai ke lava 'e ha taha ke ne faka'ikai'i 'a e hisitōlia kuo tohi'i he fanga ki'i fānau ko ení fekau'aki mo hotau fonuá.

'Oku 'ikai ke u toe lave ki he ngaahi lavame'a 'etau timi Mate Ma'a Tongá ka te u nofo atu 'i he fanga ki'i tamaiki fakataautaha mei motu 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo e ni'ihi mei Koulo 'oku nau 'i Pilitānia he taimi ni. 'Oku tatau tofu pē ki'i mala'e 'akapulu 'o Kouló mo Faleloa. Mahalo ko e ki'i mala'e 'o Kouló 'Eiki Sea mahalo na'a 'oku mita pē 15. Mahalo mou mea'i kotoa pē mou lava atu ki Ha'apaí, mala'e vakapuná, faha'i ko eni ki he holó 'oku 'i ai e ki'i fo'i 'ata'atā ai. Ko e ki'i mala'e ia na'e va'inga ai e, mahalo ko e toko tolu pe toko fā 'oku nau 'i Pilitānia he taimi ni 'Eiki Sea ko e ōmai mei he kolo ko iá.

Ko e poini 'eku 'ohake ení 'Eiki Sea, hangē 'oku ki'i tuai hono, hono tokangaekina he 'oku 'i ai foki e silini 'Eiki Sea 'i he MIA 'a e silini, mahalo ofi he kilu. 'Oku vahe'i ia ko e silini ki he sipotí ki Tonga ni kātoa. Ko 'eku fakatokanga'i 'Eiki Sea ko 'eku faka'apa'apa pē ki he Minisitā, 'oku 'ikai ke fu'u loko ngāue'i ke lahi mei he silini ko ení ke lava ke ne hanga 'o makupusi 'a e fiema'u fakasipoti pe fakalalakaka 'a e fānau sipoti 'i Ha'apaí.

Kuo ta'u lahi 'Eiki Sea hono hanga he fānau mei Ha'apaí makehe pē mei Vava'u 'oku 'i ai pē mo e ni'ihi, ka te u nofo atu 'i he ni'ihi 'oku ou 'ilo'í. 'Oku nau 'ave hotau fonuá 'o tau 'iloa ai 'i he mala'e 'o e sipotí, ka ko 'etau kumi atu ko ē ki lalo ki he fakava'é 'oku 'ikai ke fu'u ma'opo'opo. Fa'a 'asi ange pē tokotaha ki Lea'aetohi. Mahalo ko ha 'aho pē ua 'oku nau lele atu mo ha fo'i toko ono pea talamai leva ia kuo fe'unga. Sea ko e, mahalo 'oku mea'i he Feitu'u na 'i muli ko e taimi ko ē 'oku fakatokanga'i ai 'e he, 'e he kakai ko ē 'i he ngaahi *state* mo e ngaahi feitu'u fakataautaha pē ni'ihi 'oku 'i ai hanau silini ha ni'ihi 'oku 'asi he sipotí, 'oku nau ō nautolu ki he *elementary school* 'o kamata mei ai hono siofi ko ē mo hono muimui'í. Pea nau fononga ai pē 'Eiki Sea 'o a'u ki he *high school*, 'alu ai pē ki he 'univēsiti' 'alu ai pē ki he mala'e 'o e *professional*.

Ko ia ko e kole ia 'a e motu'á ni 'oku ou mahu'inga'ia hono 'omai he Minisitā, he Palēmiá e sipotí na'a lava mu'a ke toe fakamā'opo'opo ange 'a e tau teke, he ko e, he ko hono mo'oní 'Eiki Sea ko 'etau 'unu ki he kaha'ú ko e toli mo e sipotí ko e fu'u ma'u'anga pa'anga lahi taha ia makehe mei he akó pea 'oku mahino pē akó 'Eiki Sea. Fakangatangata foki e ngaahi *position* 'i he fonuá ki he ...

Taimi: 1110-1115

Mo'ale Finau: ... 'i he mala'e 'o e ako he foki mai 'a e fānau ako. Ko e sipoti ia te nau lava nautolu 'o nofo ai pē 'i he ngaahi fonua muli pea toki laku mai 'a e silini ki he fāmili pea mo e fonua. Ko 'eku 'oatu pē 'eku ki'i kole pē 'aku heni ki he 'Eiki Minisitā, fakatokanga'i ange mu'a na'a 'oku 'ikai ke fu'u mā'opo'opo hono faka'aonga'i 'a e fu'u silini 'i he ta'u ki he ta'u 'oku vahe'i ki he sipoti ke lava ke to e muimui'i ke fakaikiiki ange hono fakatotolo'i 'o e ni'ihi he 'e lava pē 'o 'ilo'i Sea, mei he lēvolo 'o e *elementary*, he 'oku va'inga holo pē kauleka ia 'oku lava pē 'e he puleako ia pē ko e lautohi 'o *spot*, 'ae ni'ihi 'oku natula ki he sipoti, pea maaka'i leva ia 'i he fo'i momeniti ko ia 'Eiki Sea 'o fai hono muimui'i he'enu fanga ki'i sipoti fakaako 'Eiki Sea. 'Ikai ke ngata ai 'Eiki Sea, pea 'e lava leva ke ta u hanga 'o fokotu'u ha ngaahi *objective* ha ngaahi taumu'a lelei ki he me'a ko e sipoti, pea ko ene 'osi pē ko ia 'a e ta'u ku o fakamā'opo'opo mai 'o talamai ko e toko 50 eni na'e muimui'i mei he *elementary school* ki he high school, 'univesiti, kuo nau sipoti kotoa 'i muli, pea 'oku na u hanga 'o langa mai hotau fonua.

Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i kongā pē ia makehe mei he līpooti, faka'ofa'ofa ko e anga pē 'eku 'oatu 'a e sipotii ke toe sio'i angé na'a 'oku ta u ki'i ta'e tokanga pē 'Eiki Sea, tokanga tautolu he ngaahi me'a kehe kae 'ikai ke lava ke 'ai 'a e silini ko eni ke faka'aonga'i lelei'i ke fakapapau'i 'oku 'i ai hono ola. Pea 'e fetaulaki leva 'Eiki Sea pea mo e tāketi koē 'a e ngaahi *ministries* ko e me'a kotoapē 'oku *vote* 'oku 'i ai hono ola lelei, koe'uhi ko e pa'anga mahu'inga 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Mālō 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga, pea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na kātaki pē 'i he toe tu'u hake ka ko e 'ai pē ke fakapapau'i pē 'oku mo'oni 'aupito pē 'etau fakamamafa ki he sipoti, kau eni he 'elia 'e fai 'a e tokanga makehe ki ai 'a e Pule'anga ke ta u 'unu'unu atu kimui, 'ilo pē 'e he ngaahi sipoti ko eni 'oku nau fa'a kole mai 'a e tokoni ko eni 'a e Potungāue 'a e 'Eiki Minisitā ki he *MIA*, ka 'oku ou kole atu pē mu'a ke toe hoko atu ia 'e he Komiti Sosiale, kae fokotu'u atu ai leva 'a e ki'i līpooti 'a e motu'a ni na'a ta u *break* 'i he pongipongi. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu pē ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni.

Na'e toki foki ni atu 'a e timi 'a Vava'u mo Ha'apa, uike 2 kuo 'osi, na'e fili tamaiki ko eni 'o na u ōmai 'o na u ki'i *trial* pē heni 'i 'Atele. Pea lolotonga 'enu *trial* ko ia 'oku hiki 'a e faiva na'e 'i ai pea mo e kau faiako mei Nu'usila na'a nau 'i ai tonu. Ko e fanau eni 'oku 'ikai ke na u ako kianautolu 'i Tongatapu. Na u ako pē kinautolu 'i Vava'u mo Ha'apai. Pea 'oku fai pē polokalama ko ia, pea 'oku lolotonga folau atu 'a e taha 'o e kau sipoti ki tu'apule'angá ko hono vakai'i 'a e fanau ko ia na'e 'ave 'i he ta'u kuo 'osi, 'a ia ko hono fakakātoa 'a e sikolasipi 'oku nau 'i ai mahalo 'oku na u 'i he toko hongofulu tupu lahi, fai hono 'ahia pea mo vakai'i ha pununga ki he tamaiki ko eni ko ē 'oku na u fononga atu ki he ta'u fo'ou.

Ko ia 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 'oku fai pē ngāue. Mou mea'i pē foki na'e toki pekia ni pē ho'omou Kōvana, ka na'e tuku ki ai koe'uhi he na'a ne fakafofonga mai 'a e sipoti ka 'oku ou tui ko Taufatofua eni 'oku hoko mai 'e toe langa'i hake ho'omou sipoti. 'A ia 'oku hokohoko pē hono fili, hangē kiate au 'oku ou lave'i atu ho'o kakai na'a ke

‘omai e tu’ukimu’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘a Tongaleleka ai, meimei ko Faleloa pē pea mo Koulo na’a nau ‘asi mai ai. Mālō ‘Eiki Sea.

(Fokotu’u atu pea pou pou...)

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘ai pē ‘e au kapau ‘oku tau *break* tautolu ia ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke tau me’a he līpooti he ‘oku kei lahi ‘a e fanga me’a ke tau tokanga ki ai ‘i he līpooti pē ko eni ‘i he ‘elia ko eni he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito.

‘Eiki Palēmia: Sai pē Sea kapau ko e me’a pē ia ‘i he līpooti, ko ‘etau talanoa ko eni ‘i he ‘ū me’a kehekehe ia ko ē ‘oku toki ‘i ai pē ha fo’i *topic* makehe ia ki ai, tonu ke ‘ai hano taimi makehe ‘ona ‘i ai. Kapau pē ‘oku ‘i he, hangatonu pē ki he līpooti, fakafiefia pē Sea, ka ‘oku ou fakamālō atu ‘i he tuku taimi mai ko eni ke tali ai leva ‘a e līpooti ‘a e motu’a ni.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 na’e ‘osi tuku atu ho’o taimi ‘i he līpooti ko eni kapau ‘oku ke kei feme’a’aki pē ai, fokotu’u mai ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ka ta u hoko atu.

Taniela Fusimalohi: ‘I ai pē ha ki’i miniti pē ‘e taha.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘osi ‘etau taimi Fakafofonga ko e ‘osi 7 eni mei he 11.

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, kae toki ‘ai hake pē a ha līpooti ‘a MIA. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1140-1150

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tau kei feme’a’aki pē eni he Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 3. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma’u faingamālie tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea fakamālō lahi atu ki he kau Fakafofonga mo e Hou’eiki Fakafofonga he felingiaki pea mo e feme’a’aki ko eni fekau’aki mo e lipooti e motu’a ni pau pē toki ‘i ai ha me’a ‘e toe ala tokoni atu ai ‘amui toki ala fai pē ha talanoa ki ai ka ko e fakamālō pē ia ki he ngaahi tānaki mo e ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei ko ia pea mo e fokotu’u atu ai leva Sea e ki’i lipooti e ki’i motu’a ni mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Tokanga ki he ‘ikai kau soka he sipoti ke tokangaekina he vāhenga Tongatapu 3
‘Uhilamoelangi Fasi: Sea tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea.

Ki'i me'a si'isi'i pē eni ia Sea fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he lipooti faka'ofa'ofa kuo 'omai fekau'aki mo Tongatapu 3. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai Sea ko e va'inga ko eni ko e soka, va'inga ko eni ko e soka na'e hangē ia ha sipoti fakafonua 'a Ngele'ia pea mo Ma'ufanga kau e ngaahi timi soka ko ia he ngaahi timi lelei 'aupito ma'u mei ai e kau va'inga lelei 'aupito he soka ka ko eni 'oku ou tokanga'i hifo he lipooti 'oku 'ikai ke kau mai e soka ia 'i he lipooti 'a e 'Eiki Palēmia na kuo sio kehe e vāhenga ia mei he sipoti ko eni na'a nau 'ilonga ai tautautefito ki he taimi ni kuo lahi e tokoni ki he soka mei he *FIFA* pehē kuo langa pea mo e mala'esoka fakatu'apule'anga 'i Tonga ni 'i he taimi ni ko u tokanga atu pē na'a mole e talēniti ko eni mei he kakai ko eni 'o Ngele'ia pea mo Ma'ufanga kole pē ki he Palēmia ke vakai atu pē he vāhenga na'a toe lava ke fakamo'ui mai e soka he 'oku kau ia he ngaahi sipoti na'e 'iloa ai e vāhenga ko ia mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea mo'oni 'aupito e me'a e Fakafofonga Sea 'ikai ke 'asi atu pē soka hē 'oku mau pau 'aupito pē ia 'Eiki Sea ko e fanga ki'i sipoti kehe pē 'oku toki 'alu'alu hake ka 'oku fiefia pē ke fakahoko atu 'oku fai e poupou ke toe langalanga'i hake e maa'imoa ko ia mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Palēmia ki he fehu'i ko ē 'oku 'omai mei he Fakafofonga Tongatapu 2 fekau'aki pea mo e sipoti ko e soka. Mahalo ko e sipoti lelei taha eni 'i he'ene tu'u ko ē fonua ni 'Eiki Sea. Ko e sipoti ko eni 'oku nau vāhenga kotoa kamata pē mei he 'Eiki Palēsiteni 'o a'u ki he kau faiako pea ko e fehu'i foki 'oku 'omai ko e hā e me'a 'oku holo ai ha sipoti 'i honau vāhenga. Ko e taimi na'e fai ai 'a e soka 'i he ngaahi feitu'u ko eni ko Ngele'ia fai mai 'o a'u mai ki Veitongo, Nautoka, Kolofo'ou kae 'uma'ā foki 'a Ma'ufanga na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia na'e fai'aki 'a e sipoti ko eni na'e meimei pukepuke holo pē he ngaahi kolo. Pea ko e fehu'i mālīe 'oku 'omai ko e hā e me'a 'oku holo ai 'a e va'inga ko eni 'i he taimi kuo a'usia ai 'a e tu'unga pa'anga 'o lelei.

Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku hā mai fu'u fiema'u ke toe ki'i ngāue fakataha ange 'a e soka pea mo e Potungāue Sipoti 'i he taimi tatau pē 'omai ke 'inasi 'a hono talaki ko eni e ngaahi fe'auhi ke lava ke hoko ko 'etau ngaahi fe'auhi foki. Ko e mala'esoka foki 'oku tu'u foki ki 'Atele kae 'uma'ā foki 'a e *academy* ko ia ka ko e fehu'i lelei 'oku 'omai pea 'oku mo'oni 'aupito kuo hanga e tokolahi ki he 'akapulu hangē ko e fehu'i 'oku 'omai 'e Tongatapu 2 pea kehe eni mei 'aneafi ka ko e me'a foki 'oku ou hā mai kuo holo e tokolahi pea ko e tokolahi ko eni 'oku nau meimei 'i he kolisi pē pea pehē foki ki he'enu 'akapulu pē 'oku nau ngāue'aki ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai. Na'e kau foki 'a e feitu'u ko eni tokolahi ko e kakai 'aneafi ka 'oku toe holo pē mo 'enu tokolahi 'o kinautolu ko e 'uhinga ko e folau ki muli pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'o hangē ko ia kuo 'omai ko ia 'i Tongatapu 2 ke 'ohake 'a e va'inga ko eni ko e soka 'ohake ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange ke 'inasi ai e fonua he ko kinautolu ia 'oku nau vāhenga lelei 'aupito 'i he lolotonga ni pea 'oku 'omai hangatonu pē ia mei he *FIFA* 'a e totongi ko eni 'oku 'ikai ke toe lave 'a e sino ia 'o e Pule'anga ki ai ko e 'uhinga ko 'enu tu'umālīe. Na'a nau toki foki mai na'a nau kau he fe'auhi ko eni ko ē ko ē ki Tahiti na'e 'ave ai 'a e ngaahi timi 'a e tau fakafonua kae 'uma'ā foki 'a e fanga ki'i timi ta'u iiki hifo na'a nau folau ki ai neongo lelei 'a Papua Niukini pea mo Solomone mo Vanuatu ka na'e 'i ai 'a e tu'unga fakalalakala 'aupito 'etau timi he soka ki ai ka ko ia 'oku fai ai pē 'ikai ke ngata pē he soka kae pehē foki ki he pasiketipolo na'e tu'u mo'unga mo ia pea ko u tui ko e taha eni he ngaahi me'a ke toe fai hano ...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ...ai hangē ko e fehu'i 'oku 'omai 'e Tongatapu 2 ke hokohoko hono tokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea 'oku 'i ai pē poupou lahi atu he Potungāue Sipoti ki ha ngaahi tafa'aki te mau lava 'o poupou atu ai. Mao 'aupito 'Eiki Sea.

Pāloti'i 'o tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 3

'Eiki Sea : Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 3 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia. 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 14.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 15

'Eiki Sea : Mālō tau hoko atu ki he Lipooti Vāhenga Fili Vava'u 15. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki e lipooti.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia...

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Tokoni Palēmia kae 'uluaki lau mai ho'o tohi pea ke toki hoko atu.

Kalake Tēpile : 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi Fakavāhenga 'o e Vava'u 15.

'Aho 26 Sepitema 2022

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea

'Eiki Sea,

'Oku ma faka'apa'apa mo 'oatu heni 'a e Lipooti 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea ki he Vāhenga Fili Vava'u 15 'o hangē ko e Tu'utu'uni 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea. Na'e fakahoko 'a e 'a'ahi mei he 'aho 15-31 'Akosi 2022.

Kuo lava lelei 'a e fatongia ni pea 'oku 'oatu heni 'a e Lipooti kakato 'o e 'A'ahi ko ia ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ma fakatauange 'e tali lelei 'a e Lipooti mo e fakahoko fatongia na'e fai ki he Vāhenga Fili Vava'u 15 ki he ta'u 2022.

Faka'apa'apa atu

'Eiki Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakaenatula
'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 – Vava'u

Samiu Kuita Vaipulu – 'Eiki Tokoni Palēmia,
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,
'Eiki Fakafofonga Kakai - Vāhenga Fili Vava'u 15

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fakama'ala'ala he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 15

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni 'Eiki Sea. Te u ki'i lave nounou pē ki he Lipooti ni kae tautautefito pē 'Eiki Sea ki he pa'anga ko ia kuo tuku mai mei he Fale ni ke fai'aki 'a e ngaahi ngāue kehekehe 'i he vāhenga.

Polokalama tokoni leepitopu ma'a e vāhenga Vava'u 15

'Uluaki pē Sea ko u fakamālō ki he Feitu'u na 'i hono tali 'a e kole ke liliu 'a e kongā hono 2 ko ia 'o e pa'anga ko eni koe'uhi he na'e 'omai foki 'a e kongā 'uluaki kimu'a 'i he fili lahi ko ia 'o e ta'u kuo 'osi, pea na'e ngāue'aki ia 'e he vāhenga ki he kumi e ngaahi *bin* veve pea ko e kongā hono 2 na'e tukuange mai pea tali 'e he Feitu'una 'Eiki Sea ke liliu ia ki he fanga ki'i *laptop* ko eni 'a e fānau ako. Ko e tu'u ko ē he taimi ni, ko e *laptop* 'e 140 -15 'a ia ko e 'inasi ko ia 'o e vāhenga na'e 800 tupu na'e fua kakato pē ia 'e he vāhenga 'Eiki Sea.

Ko e founa ko ia na'e ngāue'aki ko hono 'omai 'a e ngaahi lisi mei he ngaahi 'apiako 'o fakatatau ia ki he lēsisita fili ke mahino ko e fānau 'a e kakai mei he vāhenga. 'O toki makatu'unga leva mei ai 'Eiki Sea 'a hono *order* ko ia 'o e 'u *laptop*. Pea kau ai mo e kau Vava'u 15 'i Tongatapu 'a ia na'e 'i ai ko ē 'enau fānau 'oku ako 'i Tongatapu ni ka 'oku nau kei lēsisita ki Vava'u. Na'e faka...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Tokoni Palēmia: ... mo kinautolu. Ko e tu'u he taimi ni 'e toe, 'oku hangēhangē 'oku ki'i nounou e 140 ia Sea ka ko e me'a ia ne 'osi kole ko ia ki he Potungāue Ako pea kuo 'osi tufa atu 'a e 'ū naunau ko eni.

Pa'anga fakalalakaka vahefonua Vava'u

Ko e pa'anga 'e taha 'oku 'omai ki he vāhenga 'Eiki Sea ko e pa'anga fakalalakaka 'a ia ko e pa'anga fakalalakaka 'oku tuku'i pē ia ki he Vahefonua Vava'u pea 'oku mau vahe tolu pē ia he, 'e mautolu toko tolu 'a ia ko e pa'anga ko ē 'a e Vāhenga Vava'u 15 ko e pa'anga ko ia 'oku fakapatonu pē ia ki he akó 'ata'atā. 'A ia 'oku, ko e tu'u he taimi ni kuo 'osi kakato kātoa 'a e ngaahi Lautohi Pule'anga 'i he mīsini *photocopy* pea mo e *printer* pea ko ha faingamālie 'oku toe 'ai pē mo e pepa ke tokoni ki ai 'Eiki Sea.

Pa'anga vāhenga faitokonia ai e ako Vava'u 15

Ko e hoko ki ai 'oku fakapa'anga 'e he vāhengá 'a e ngaahi kalapu sikolasipi 'i he vāhenga ko e, 'a ia 'oku nau tokoni ki he pōako pea pehē ki he taimi 'e taha 'oku nau a'u atu ki he totongi e ngaahi ako 'a e fānau 'i he vāhenga 'Eiki Sea.

Pea 'oku lava pē mo e fatongia ko ia 'o 'o 'osi pē ko ē ta'u fakapa'anga ia kuo 'osi e sēniti ko ia kae hanga atu ki he ta'u fakapa'anga fo'ou.

Poloseki vai vāhenga Vava'u 15

Ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e *project* ko ia e tangikē vai 'oku 'i ai pē ngaahi fāmili 'oku mei tokosi'i 'aupito pē 'Eiki Sea 'oku toe si'i ke 'ai e, 'enau ngaahi tangikē ko e toki, 'oku 'i ai e 'a e ni'ihiko e toki hiki mai ia ka 'oku pau pē ke lesisita he vāhenga kae toki 'ai ai ha'ane tangikē. 'A ia 'oku mei kakato e 'a e vāhenga he taimi ni 'i he tangikē vai ko e toe pē eni hono ki'i fakalelei'i si'i mei he *MEIDECC* pea kakato ia.

Ko e 'emau polokalama hoko ki he pa'anga fakavāhengá fakatatau ki he fiema'u ko ē 'a e kakaí 'oku fiema'u ke mau hoko atu ki he tauhi e ma'a 'a e 'atakaí mo e ngaahi tafa'aki ko ia 'aki hono kamata ke 'ai e fanga ki'i 'āpuaka tapu mo Hou'eiki 'i he ngaahi 'apí ka 'oku kei feinga'i pē eni ke fai hano fakasio ha founa ko ē 'e ma'ama'a ange ke lava ai ke, ke fakahoko e me'a ko eni 'Eiki Sea kae lava ke, ke ma'a. Pea 'oku taumu'a pē ke ngalingali pē na'a lava 'i he ta'u ni he 'oku 'ave pē mo e ngaahi kole tokoni kapau 'e ala ma'u mo ia ke tokoni mai ki he ivi ko ē 'o e 'o e pa'anga vāhenga pea mālō ia 'Eiki Sea.

Fakakakato polokalama pini veve Vava'u 15

Ko e pini vevé na'e fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'a e takitaha 'a e 'api 'a e pini veve 'i he Vāhenga Vava'u 15 'Eiki Sea. 'I ai pē ngaahi fiema'u kehekehe hangē ko e fiema'u ha 'Ofisakolo ki Talau ko e tu'u he taimi ni ko e 'Ofisakolo ko ia 'o Neiafu 'oku ne ma'u kātoa Masilamea, Kāmeli, Neiafutahi pea mo Talau 'Eiki Sea. 'Oku ai e kole ke, pea na'e 'osi fakahū pē 'a e kole ko ia ki he Komisoni Filí pea pehē foki ki he Potungāue ko ia ki he Va'a ko ia 'i he 'Ofisi Palēmiá ki he ngaahi me'a fakakoló mo e me'a 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe 'Eiki Sea.

Lele polokalama tanu hala *MOI* 'i Neiafu

Ko e tanu halá 'oku lolotonga lele tanu halá 'i Neiafu he taimi ni fakamālō ai ki he *MOI* 'i he lolotonga lele ia ai kae toki hoko atu ki he ngaahi kolo kehe ko ia 'o e, 'o e vāhenga ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Minisitā Lao: ... fa'ahingá 'Eiki Sea. Ka ko 'ene fakakātoa ko ē ia 'o e pa'angá 'oku fai'aki pe ngaahi me'a kehekehe pea hangē pē ko ia ko e lipooti ko ē 'ātítá, maau mo lelei pē 'etau ngāué 'Eiki Sea. Maau pē pa'anga 'a Tupou mo Hou'eiki, 'ikai ke fai ha alanoa ki ai, mālō, faka'apa'apa atu, fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11

Fehu'ia ki he Pule'anga pē 'oku 'i ai ha silini mei he pa'anga Potungāue ke tokoni ki he sipoti fakavāhenga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, Pea 'oku ou fakamālō ki he līpooti ko ení, ko e ki'i fo'i poini pe eni ia 'e fekau'aki pe mo e sipotí he koe'uhí ne 'ikai ke toe 'i ai ha faingamālie 'anenai. Ka 'oku hā mai 'i he'ene līpootí e fiema'u naunau sipotí, ka ko e fehu'i ia hení ki he fakanaunau 'o e sipotí. 'Oku 'uhinga foki eni ia ki he fakanaunau ke kakato meí he lēvolo ko ē 'o e lautohí, koe'uhí ko 'eku ma'u ko ē he kuohilí na'e 'i ai 'a e ngaahi tokoni mai ko e tufa atu 'o e ngaahi naunau ki he lēvolo ko iá.

Ko 'etau talanoa pe foki ko ē ki he sipotí 'oku meimei 'uhinga pe tautolu ia ki he 'akapulú. Pea na'a tau fanongo 'anenai ki he līpooti meí he 'Eiki Minisitā ko ē *MIA* ki he 'akapulú. Ki he'etau fānau ko eni 'oku nau va'inga 'i he lēvolo taupotu tahá. 'Oku kau ai foki mo 'etau tangata ko eni ko Taniela Tupou 'i he timi ko ē 'a e *Wallabies*. Ko e ki'i tangata ia na'e kau mo ia he ngaahi polokalama ko eni 'ave ki tu'apule'angá. Ka ko e fakanaunau ko ē he lēvolo ko ē ko u tui ko e fo'i me'a ia ko ē 'oku mahu'ingá. He koe'uhí 'oku 'i ai mo e ngaahi sipoti kehe 'oku mahino pe 'oku tau lelei ai ka he 'ikai ke lava 'o tala e talēnití kae 'oua 'oku 'i ai e naunau pea mo e fai 'o e fanga ki'i va'ingá mo e fe'auhí.

He ko 'ene tu'u foki ko ē he taimi ní ko e ngaahi mala'e ko ē 'oku 'atā ko ē ke fai ai 'a e va'inga pea mo e, 'oku a'u pe ki he lēvolo ko ē koló, ko e ngaahi 'api lautohí pe. Pea ko u tui ko e fakanaunau ko eni 'oku totonu ke faí ia ko e 'oange 'a e naunau va'ingá. Pea mo e faka'atā ko eni 'o e ngaahi mala'e 'oku kei toé ke fakahoko ai 'a e va'inga.

He ko e tu'u foki ko ē taimi ní foki 'oku 'i ai 'a e fekau'aki ia 'a e 'a e Potungāue Akó pea mo e Potungāue Sipotí 'i he 'ēlia ko eni, 'a e Potungāue 'a e *MIA*. Pea 'oku mahalo 'oku 'i ai pē 'a e palopalema ai 'i he feinga 'a e Potungāue ko eni 'a e *MIA* ke fakahoko ha polokalama 'i he 'Apiako Lautohí. Pea 'oku hangē 'e mahalo na 'oku 'i ai ha ki'i feteke'aki ai. Ka ko e kamata'anga totonu pe foki ia e fakalalakaka e sipotí meí he lēvolo ko eni 'o e Lautohí. Pea 'oku ou tui ko e fakanaunau 'oku mahu'inga 'aupito ia.

'Oku ou lave'i foki 'i he'etau patiseti lolotongá 'oku 'i ai seniti 'oku 'i he patiseti ko ē 'a e *MIA*. Koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku tau tālanga ki ai ke fakanaunau, ko e lēvolo 'o e Lautohí mo e lēvolo ko ē 'o e koló ke 'i ai ko ē 'a e fakanaunau. He koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi kolo ia 'e ni'ihí 'oku 'osi 'i ai pe 'a e ngaahi holo lelei ia ke fakahoko ai 'a e fanga ki'i sipoti falé. 'Oku 'i ai pe mala'e pea 'oku 'i ai ngaahi kolo ia 'oku fiema'u e mala'é ke ngaahi ke saiangē 'oku nau ma'u e kongá 'o e naunau.

Ka ko e anga ia 'o e sió he koe'uhí ko e lēkooti ha tamasi'i sipoti 'e tatau pe ia mo e lēkooti ha tamasi'i ako. Ke kamata hono tauhi meí he lēvolo ko ē Lautohí 'o 'alu 'o a'u ki he Kolisí pea kapau 'okú ne ma'u ha faingamālie. Pe 'oku 'i ai ha faingamālie 'oku ala ma'u kuopau ke 'eke hono ngaahi lēkooti sipoti.

Ko ē 'oku tau fanongo 'oku hangē 'oku matangalo atu e soká, ka 'oku 'i ai mo e ngaahi sipoti kehe ia 'oku 'ikai ke fai he ngaahi kolisí. Pea 'ikai ke kamata meí he Lautohi fakalelei hangē ko e kilikiti. Pea 'oku ou tui 'oku a'u ki he lēvolo 'oku kamata ke tau 'eke 'a e fuhú, ko e tenisí pea mo e ngaahi sipoti kehekehe 'oku ala fakafongá 'i ai 'e he fānau Tongá 'a Tonga 'i he fai 'o e fakalalakaká meí he lēvolo ko ē 'o e ngaahi Lautohí.

Ko 'etau polokalama sipotí foki 'oku hangē ia 'oku tuku ia ko e fika 3 ki he 'etau ngaahi me'a tu'ukimu'a. 'E 'uluaki tu'ukimu'a e ngaahi me'a 'e ni'ihika 'oku ou tui ko 'etau keli'anga koula hoko maí eni ko e sipotí.

Pea ko e fehu'i pe eni ia ki he 'Eiki Minisitā ko ē ki he 'Eiki Minisitā ko ē MIA koe'uhi ko e seniti ko ē 'oku 'i aí pe 'oku 'i ai nai ha fakakaukau ke vahe mai ki he ngaahi vāhengá ha ki'i 'inasi ke fai'aki e fakanaunau ia ko ē 'o e ngaahi koló. Ki ha ngaahi me'a ke fakahoko'aki 'a e ngaahi teuteu pehē.

Tali Pule'anga ko e pa'anga tokoni ki he sipoti 'oku foaki 'o 'inasi ai ngaahi komiti sipoti

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ka u tali atu pē na'a ki'i nounou ange, ne ha'u e ngaahi kulupu ko ení, a'u ki he kulupu fuhu. Ko e me'a ko ena 'oku fiema'ú, fokotu'u e Kōmiti ke maau ka e fai e kole ko ē ki he Potungāué. 'E 'ikai ke tufa pa'anga e Pule'angá ia ki ha taha taautaha. Fokotu'u e ngaahi kulupu sipoti kehekehe pea ko e taimi ko ē 'oku te'eki ke fokotu'u aí, hangē ko e omi ko ia 'a e kau fuhu ne me'a ki ai e 'Eiki Minisitā e MIA. Na'á ku 'alu au 'o ta'aki e kumala mo 'ave 'enau kiki ...

<010>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Tokoni Palēmia: ... 'o fafanga 'aki nautolu he na'e te'eki ai ke fokotu'u ha komiti sipoti, 'a ia ko e me'a ia ko ē 'oku hoko 'i he taimi ní 'Eiki Sea. Ko 'ene maau mai pē komiti ke 'ai fakalelei koe'uhí he kuo pau ke taliui 'a e ngaahi komiti ko iá ki he pa'anga ko ē 'a e Pule'angá 'oku 'oatu ke nau ngaue'akí. Ke kamata mei ai pea 'oua 'e tufa noa'ia he ko e pa'anga na'e tafe e pupuha ke ma'u ai. Mālō 'Eiki Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Fakamālō ki he fakama'ala'ala ko iá. Ko e Vahefonua 'Euá ia 'oku 'i ai 'emau Kosilio Sipoti 'amautolu na'e fokotu'u ia 'i he 2013 pea 'oku lele mai ia ko iá. Ka ko e tefito'i palopalemá foki eni 'a e kamata ke ala atu ko ē 'a e ngaahi kosilio sipotí ko ē ke fai 'a e ngaahi fe'auhi he ngaahi sipoti kehekehe, 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha naunau. Pea 'e foki pē 'a e, 'a e fai e fe'auhi ia ki he 'etau tafa'aki ko ē ki he 'akapulú he ko ia pē 'oku 'i ai 'a e naunaú. Kae hangē foki ko e me'a 'a e Tokoni Palēmiá ia 'oku 'i ai mo e ngaahi sipoti kehe ia 'oku 'i ai 'a e talēniti ai ka 'oku pau ke fakahoko 'a e ngaahi fe'auhi ia 'i he ngaahi komiti. Ko e, ko u tui ko e ngaahi kosilio sipotí 'oku tofufu pe ia 'i he ngaahi vahefonuá ia pea toki 'i he malumalu ko iá 'a e ngaahi komiti ki he ngaahi sipoti kehekehe.

Ka ko e anga pe ia 'o e, 'o e ki'i fakahoha'a he pongipongí ni ia ki he fakatupu 'a e fakakaukau ko iá ki he anga e fakalalakaka 'etau sipotí koe'uhí ko 'etau fānaú. He ko e 'uhingá eni Sea. 'Oku 'i ai foki 'a e fo'i halanga 'e taha ko e 'alu ko ē ki he ako tekinalé ka 'oku 'osi mai foki 'etau fānaú 'i he lēvolo kehekehe ka 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e faingamālie ai. Pea 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku totonu ke nau afe ki he tafa'aki ko eni e sipotí, pea 'oku mahu'inga ai e ngāue ko eni 'oku fai 'e Tongatapu 1 he langa 'o e fale pehē pea mo e mala'e. Ko u fa'a lava atu ko ē he efiāfi 'o sio atu ki he tokolahi 'a e fānau iiki kamata pe ia mei he kalasi taha 'o lele ai ki he kakai lalahi 'a e mahu'inga ko ē hono fakalalakaka he Fakafofonga ko eni mo hono vāhengá 'a e sipotí pea ko e fakahoha'a pe ia Sea mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'ú.

Tokanga ki he holo tu'unga sipoti he fonua ni pea ke alea'i lahi eni 'i Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea kole pē mu'a ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie. Me'a pē Hou'eikí honau tēpile pea u fokoutua 'Eiki Sea 'o fanongo ki he feme'a'akí, mei lahi e tō 'a e fakamamafá ki he sipotí. Ko u kole ki he kau Fakafofonga e Kakaí fēfē eni, Sea ko u 'ilo'i 'oku 'osi e taimi ia 'oatu e fokotu'ú. Koe'uhí ko 'etau tu'utu'uní 'oku ngata 'apē ki 'Aokosi uike fakamuimuí pe ko Sepitema 'apē. Ka koe'uhí Sea na'e totonu ke fakamanatu mai kia mautolu kau Mēmipá 'a e vaha'a taimi ko ē mālōlō ke lava ke 'oatu ha'amau, ko au ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Fokotu'u atu ke fakafoki mai mu'a e sipotí ke fai ha ki'i feme'a'aki ki ai 'a e Fale ni. Kae tuku ke mau ō 'o vakai'i ko e hā founga 'e 'omai ai ke fai ha feme'a'aki he sipotí kae tukuange 'a e lipooti 'a e Fakafofongá ke 'atā. Kau Fakafofonga ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i he sipotí, 'ikai ke u 'ilo au pe ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku tau vili ta'e'unua ai ke 'ai e sipotí ke feinga'i ke fōfoa ke langa hotau ngaahi koló.

'Oku ou tui au 'oku totonu ke tau teke tautolu 'i Fale ni ke mou lelei hotau kakaí. Me'a ki he sipoti, taumama'o. Mou me'a ki he fu'u me'a ko ē 'oku hoko he taimi ní, lahi ange hono fili e fānau ia 'i muli 'o nau fakafofonga'i 'enautolu 'a e liikí. Fē langa ngāue, fē me'a ko ē 'oku 'ai ke fai he, 'i ai mo e me'a 'e taha ko e pāpolo, netipolo. Hala ke teitei 'i ai ha taha he'etau fānau 'i he fonua ni. Hā e me'a 'oku hoko ki he sipotí? Ko u fakamālō he toe foki atu 'a e 'Eiki Nōpele ko eni 'o Minisitā he tafa'aki 'o e Sipotí. 'Oku totonu ke fai hano talanoa'i mahu'inga pea mo lahi taha hono talanoa'i e sipotí he 'oku holo 'a e sipotí he fonuá ni 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga 15

Kae kehe 'Eiki Sea ko u foki 'eku poiní tau tali mu'a 'a e lipooti 'a e Tokoni Palēmiá kau foki 'o fai hoku fatongia ko e Fakafofonga, ke vakai'i e sipotí ke 'omai ke tau ngāue ki ai. Ko e me'a ki he mo'ui lelei 'io, ko u tui au ki ai ngāue, hangē ko e me'a 'a e Minisitā ko eni ki he MIA. Ko e ki'i va'inga ko eni ko e *pickleball* 'oku va'inga e tamai mo e fa'ē mo e fānau. Ko e hā e taumu'a? Fo'i mo'ui lelei pē ha fāmili. ...

<002>

Taimi: 1210-1215

Lord Tu'ilakepa: ... 'ikai ke toe 'i ai ha fāmili, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea kuo fē'unga fu'u lōloa 'etau feme'a'aki 'i he me'a sipoti, ko u fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e lipooti ko ē ka mau foki 'o fai homau fatongia 'Eiki Sea Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea 'oku ou kole pē ke u hufanga he fakatapu telia na'a ku toe fakalōloa, 'oku ou tui lahi ko e 'uhinga lahi pē Sea 'eku fakahoha'a 'aku ko e talu 'a e ngaahi lipooti mo e feme'a'aki 'o e ngaahi vāhenga fili, mo e 'asi hake ai pē 'a Tongatapu 1. Sea 'e toki 'omai kakato 'e Tongatapu 1 'ene lipooti 'i he uike kaha'u, pea 'oku ou tui ko e ako lahi ia. Pea 'oku ou kole atu kia kimoutolu ko eni kau Fakafofonga homou ngaahi vāhenga 'oku ou 'osi tala 'e he Tamasi'i ko Kalaniuvalu mo e motu'a ni 'a e halafononga 'a ē 'oku 'i Tongatapu 1, 'i ai ha'amou fiema'u tokoni, mou me'a mai 'o fakalea mai ki he motu'a ni, kae 'oatu ha fakahinohino.

Ko e me'a ko ena 'oku me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmia ko e mo'oni lahi, 'io, 'oku 'i ai pē ngaahi komiti, kau Fakafongonga ko e fakapulipuli ko e tu'u ko ē 'o fai 'a e ngāue, kae 'ikai ko ha fili komiti pē pea ta'efai ha me'a, ko e tu'unga matu'a fuhu na'a na u me'a mai mei Vava'u pea 'oku ou fakamālō atu he 'eku me'a mo e 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā 'o e MIA, na'a mau vakai atu mo fai 'a e tokoni ki he fānau na'e o mai mei Vava'u. Ko e me'a pē ko e fu'u tuki ko ē 'a e motu'a 'Asitelēlia he to'a Vava'u na'e ha'u, fakafeta'i pē ko e mālō 'ene hao ta'e'ave ai pē kia Mapa, ka 'oku ou tui lahi 'e teuteu lahi 'oku lolotonga 'i ai 'a e Komiti Fuhu 'a Kolomotu'a, 'oku 'i ai 'a e soka 'a Kolomotu'a, 'oku 'i ai 'a e 'akapulu 'a Kolomotu'a, ko e ngaahi sipoti kotoa ko ena 'oku mou feme'a'aki ki ai, 'oku me'a pē Tamasi'i ko Kalaniuvalu mo e pou pou 'a e motu'a ni mo e tu'unga mātu'a ka ko e fakapulipuli ia.

Fokotu'u Tongatapu 1 ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga 15

Ka te u toki tuku mai 'Eiki Sea 'a e lipooti 'a Tongatapu 1, pea 'e 'oatu kakato ai 'a e ngaahi me'a ko ia mo hono ngaahi fakapulipuli. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au 'a e lipooti 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ta u pālōti.

Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 15

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimalohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea loto ki ai 'a e toko 14. Kotoa ia 'a e Hou'eiki ko eni.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko ē kuo 'osi 'etau taimi, toloi 'a e Fale ki he 2.

(Toloi ki he 2 Efiafi)

<005>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ki he efiafi ni ko 'etau 'asenita kuo lava 'o paasi e fika 4 'a ia ko e ngaahi lipooti 'a'ahi na'e tufa atu. Pea ko e toenga 'etau ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato kole pē ki he Sea e Komiti Kakato ke tukuhifo 'a e *item* fika 5.1 Tohi Tangi Fika 4A/2022 ke 'ave kimui ke tau kamata 'i he Lipooti Fakamatala Fakata'u koe'uhī 'oku 'i ai e ngaahi Tohi Tangi Felāve'i 'oku 'amanaki fakahū mai 'oku tonu pē ke alea'i fakataha. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga tapu atu Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele fakatapu atu ki he kau Fakafongonga e Kakai kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau

toe ma'u ki he ho'atā fakakoloa ko eni lave'i pē ko e taimi mālōlō ko e ki'i taimi mahu'inga ia ke mou me'a atu ma'u ha ki'i taimi mālōlō tautautefito ki he Pule'anga 'oku lahi 'a e ngāue mei he tafa'aki 'a e Pule'anga. Ka koe'uhí 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e Fale Alea kuo maau ia 'i he 'asenita 'o e Fale ko ia ko ia he 'ikai ke u toe fakalōloa Hou'eiki hangē pē ko e me'a 'oku me'a mai he Sea Fale Alea ka ko e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 ia 'o e Komiti Kakato mei Ha'apai ko u kole atu Hou'eiki te tau faipē me'a ko ē 'oku ne me'a mai'aki te tau kamata mei he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika 2021/2022.

Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika 2021/2022

Ki'i me'a mai ange 'oku ou tui pē 'Eiki Minisitā ko e lipooti ko eni kuo 'osi ma'u ia he 'e he kau Mēmipa 'ikai ke toe fu'u fiema'u ia ke ke toe fakaikiiki teuteu pē Feitu'una ia ke tali fehu'i mo ha me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kau Mēmipa, taimi ni 'oatu kia kimoutolu kau Mēmipa lahi taha ke ke me'a mai fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'i ai pē miniti 'oku 'omai ki he Mēmipa pea te u fakatokanga atu leva pea ke fakama'opo'opo pea toe 'oatu pē ha'o miniti 'amuiange kae hokohoko ko e 'uhinga ke meimei kau kotoa 'a e kau Mēmipa. Taimi ko eni tuku atu kia kimoutolu kau Mēmipa faka'ilonga mai pē ho maama pea te u fakahokohoko atu. Sai fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 2021/2022 ko ia fakamo'ui mai e maama ka u fakatokanga'i atu ho'omou me'a. Sai malanga mai e Fakafofonga Kakai 'Eua 11 hoko mai 'a Ha'apai 13.

Tokanga ki he kaunga e hiki totongi koloa mo lolo ki he holo mahu'inga pa'anga Tonga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea fakamālō atu 'i he faingamālie. Sea ko e lipooti lelei eni hangē ko 'eku kamata fakahoha'a ka ko u fie 'ohake e poini ko eni 'oku hā 'i he fakamatala ko eni 'i he peesi 12 'i he hiki ko eni 'a e totongi ko ē koloa na'e mahino ko 'ene a'u mai ko ē ki he 'aho 1 'o Siulai na'e a'u ia ko ē ki he hiki ko ē 'o a'u ki he pēseti 'e 13. Ko e me'a 'oku 'ikai ke hā he fakamatala ko eni ko e kaunga ko ē 'a e hiki 'a e totongi 'o e lolo koe'uhí ko e fakamatala 'oku hā mai ia heni ko e hiki pē ko ē 'a e totongi 'o e koloa 'i tu'apule'anga pea mo hono ua ko e kaunga ko ē ke ki'i fakama'ala'ala mai ko e kaunga ko ē 'a e tō lalo ko ē 'etau pa'anga he ko e vakai ko ē motu'a ni ko ē ki he tu'unga ko ē 'etau pa'anga mei he piliote ko eni 'oku fakamatala 'e he lipooti he ko 'ene a'u mai ko ē ki he Sune ko ē 2021 na'e pa'anga 'e 2.25 'a e pa'anga 1 Tonga ki he pa'anga 'e 1 'Amelika pea a'u mai ko ē ki Sune ko ē 2022 'oku hangē kiate au na'e hiki hake ia 'o pa'anga 'e 2.34 'i he laine pē ko ia, ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'i he'eku vakai 'oku ou tui pē ko e uike kuo'osi eni 'i he'eku lau 'a e lipooti 'oku 'osi a'u ia ki he pa'anga 'e 2.51 'oku 'i he tu'unga vāvāofi atu ai pē mo e hiki ko ē 'a e vāmama'o ko ē tau pa'anga Tonga mo e pa'anga tatau ia mo e pa'anga Nu'usila 'oku hangē kiate au 'oku 'i he pa'anga 'e 1 mo e seniti 'e fāngofulu tupu ia ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi : ...Nu'usila pea pehē ki he toe ki'i ma'olunga ange 'a e fetongi ko ē mo e pa'anga 'Aositelelia ko u tui 'oku 'i he pa'anga 'e 1,50 tupu Tonga ia ki he pa'anga 'e 1 'Aositelelia. He 'oku ou tui ko e tui 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e kaunga ia 'a e tō lalo ko ē 'etau tu'unga ko ē 'etau pa'anga he koe'uhi 'oku hā mai he ngaahi lipooti 'a e pehē 'e he kakai

‘a e ngaahi lipooti ko eni he ‘A’ahi faka-Fale Alea ‘oku fu’u mamafa e totongi ‘o e koloa. Pea ko e taha eni ia ‘o e *issue* na’e kamata na’a ku faka’amu feinga ke u hanga ‘o fakamatala’i fakalelei ki he kau fanongo ko ia he ‘a’ahi na’e fai.

Tokanga ki he ngaahi aleapau fakavaha’apule’anga & ngaahi fakataha ma’olunga

Ko hono ua Sea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia heni ‘oku ou tui ‘oku totonu pē ke ki’i fakama’ala’ala ke mahino ange he koe’uhi ko e me’a ‘oku mahu’inga ia hē, ko u tui ki he fanongo mai ko ia ‘a e kaka’i ki he tafa’aki ko eni ‘o e ngaahi aleapau ‘oku ne hanga ‘o fakamalumu’i ‘a ‘etau fefakatau’aki, ‘a eni ‘oku hā he peesi 32 ‘a ia ko e *PACER PLUS*. He koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala heni ‘oku ‘i ai ‘a e *activity* ‘e 16 ko u poupu’i pea mo e *activity* ‘e 15 kuo kamata ke fai ki ai e ngāue fakavahe lalahi pē ko hotau fakafeitu’u. Ke toe ki’i fakama’ala’ala ange ‘e he Minisitā ko e hā ‘a e ngaahi *activity* ko ia pea ko e hā ‘a hono ‘uhinga ko ia ki he anga ‘o ‘etau tu’u ‘etau fefakatau’aki ‘i Tonga ni pea ‘oku ou tui ‘e tatau pē ia mo e aleapau ko eni fakataimi mo e ngaahi fonua ‘Iulope ‘oku hā he peesi 33.

Tui ke fakatupulaki fefakatau’aki mo e ngaahi fonua he Pasifiki

Pea mo e peesi 34 ‘i he ngaahi fakataha ma’olunga ko eni ‘oku fakahoko ko ē tautefito ki he ngaahi fakataha faka-Minisitā he ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *issue* lalahi ai ke fai ki ai ha ‘ilo ‘a e ngaahi kupu fekau’aki he anga ‘etau tu’u ko eni he tafa’aki ‘o e fefakatau’aki. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ‘oku hā he peesi 42 ‘e Sea fekau’aki eni ia mo ‘etau fefakatau’aki ko ē ‘i he tafa’aki ‘o e Pasifiki. Pea ‘oku hā heni ‘oku fai ‘a e feinga ke fai ‘a e fefakatau’aki mo Tuvalu ‘i he me’atokoni pea mo e ika. Ko u pehē ko e taha eni e fo’i fakakaukau lelei. He koe’uhi ko e fanga ki’i ‘otumotu ko eni ‘oku nau tu’u takai pē ko ē kitautolu kau ai ‘a Tuvalu ko Niue ko *Cook Island* ko e tafatafa’aki ko ia. ‘Oku ou tui ‘oku faifai tatau pē ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘a e fiema’u.

Na’e lele atu ‘a e motu’a ni ia ki *Cook Island* he 2000 tupu ‘i he fakataha pea na’e hā mai ai ‘a e ‘eke ia pea mei he tafa’aki ko eni ‘a e kau fakalele pisinisi ai pē ‘oku tau lava ‘o ‘oange he pateta. Pea na’e faka’ohovale foki ia he koe’uhi ko e fakahā mai ko ia meia kinautolu ko e kau folau ‘eve’eva ‘oku a’u ia ki he toko 100,000 he ta’u ‘oku ō ange ‘o nofo he ngaahi hōtele ‘i *Cook Island* ko e me’akai ia ‘oku ‘omai ia mei Nu’usila. Ko ‘enau pehē na’a lava ‘e he’etau fanga ki’i kau ngoue ‘atautolu ‘o *supply* ange ia ‘ikai ke ngata pē he pateta ka ko e vesitapolo mo e ngaahi me’a pehē. ‘Oku ‘ikai foki lava ha ngoue ia he fanga ki’i ‘otumotu ko eni ko e tou’one. Pea ko u tui ko e fo’i fakakaukau ko eni ke toe fakaloloto ange ‘etau ‘ilo ‘e he ‘Eiki Minisitā ki ha ngaahi tu’unga pehē ki he fefakatau’aki mo e ngaahi ‘otumotu ko eni. He ‘oku ou tui ‘e ma’u ‘etau me’alelei mei ai.

He ko e tafa’aki ko eni ki he folau vakatahi, ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e *MV* ‘Onemato ko e Kelesi pē ko e taha ia. ‘Oku tau ‘osi ma’u ‘etautolu ‘a e ngaahi vaka ko ē ke nau fakafolau ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e tokanga ke fai ‘a e fefakatau’aki. Pea ko e faka’amu pē ia ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakama’ala’ala ange na’a ko ha fo’i *pathway* eni mo ha fo’i hala eni ia halafononga kimu’a ‘i he’etau kamata ‘etau fefakatau’aki fakafeitu’u ko e kamata ‘i Tuvalu ‘o ‘alu atu ai ki he ngaahi ‘otu motu kehe.

‘I he peesi 43 ‘oku ‘i ai ‘a e ngoue lalahi ‘e 5 ‘oku pehē ‘e he lipooti ‘oku fai ko ē sio ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupu ki ai, koe’uhi ‘oku ‘asi heni ‘a e ngoue ia ‘e 2 ‘oku hangē pē ko e

fakamalanga 'aneafi ke fai ki ai ha ngāue fakataha 'a ia ko e kava pea mo e vanila. Ka 'oku ai 'a e ma'u 'a e motu'a ni 'oku hangehangē 'e a'u mai mo e *cocoa* ki Tonga ni. 'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga *cocoa* ngalingali 'oku 'ikai ke u ma'u ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pē 'oku 'i ai ha, ka ko e talanoa eni ia mo kinautolu na'e folau mai mei 'Aositelēlia 'o pehē ngalingali na'a faka'ai'ai 'a Tonga ni ke tau tō *cocoa* ke fakatau atu ki he ngaahi māketi tu'u pau.

Ko e peesi tatau pē peesi 43 he 3.1.5 'a ia na'e pehē 'e he lipooti na'e fai 'a e ki'i misiona ki Vava'u ki he kau tō kava mo e tō vanila, ka ko e kole eni ia ki he 'Eiki Minisitā 'i hono lakanga ko e Fakafongonga ke tau fengāue'aki mu'a 'i he 'elia ko eni pea mo 'Eua hangē ko e fakamatala na'a ku fai. He na'e kamata pē foki ia ke fai 'a e fengāue'aki ia pea mo Vava'u 'i he taimi na'e taki mai ai 'a e ngaahi kosilio 'a Vava'u 'e he tangata ngoue lahi ko Sini..

<008>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ... pea kuo mālōlō foki. Pea na'e taimi ko ia na'e, na'e teke ke fai mai e ngāue mei he ngaahi kosilio fakavahefonuá. Pea 'ohovale pē e fo'i taimi ia kuo talamai ke tuku ia. 'Oua toe fai ha 'ai kosilio ngoue fakafonua tokua ka mau 'ulu taha mai pē ki he kosilio lahi 'i Tongatapu ni pea na'e talu ai e si'i mālōlō ai pē he ngaahi ngāue fakakosilio ki he ... Ka ko eni kuo toe foki mai pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he tufotufa mai e tokoni 'o kau ai e Vahefonua 'Eua he fakaivia 'o e sosaieti he mai e pa'anga 'e 100000 ke fai ai e nō 'a e kau ngoué ke, ke teuteu 'enau ngoué ki hono uta atú he 'oku mahu'inga 'e Sea koe'uhí 'oku 'asi he peesi 44 'a e fakamatala ki he 'etau ngaahi ngoue ke uta atu ki mulí na'a ku lava atu au ki Senē 'o fakasiosio holo pē he 'ū falekoloa ko ē ai 'o hā mai ia kia au 'a e fakatātā ia ko eni 'e Sea.

Ko e ngoue ko ē 'oku tau mei lava ko ē 'o uta ko ē ki 'Aositelēlia ki he ngaahi falekoloá ko e ngoue ia mei 'Initonisia ko Taileni mo e ngaahi feitu'u ko iá 'oku 'omai ki ai e ngoue fohá. Ko e ngoue na'a ku, ko e me'a pē nau sio au ia ai ko e me'a mei Tonga ni ko e niu motu'u ko ē 'a e Tinopai. Pea 'oku hā mai 'i he peesi 44 'a e talanoa ko eni ki he 'etau 'unu ko ē ki he *processing* ka tau lava 'o hū ki he ngaahi māketi pehē he ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ko 'etau teuteu pē 'etau ngoue ke tufa pē ki hotau kāinga Tonga 'i he ngaahi vahefonua. Ka 'oku hā mai eni ia kapau te tau liliu 'o 'alu ki he *level* ko ē 'o e *processing* ngalingali 'e ma'u 'etau māketi fo'ou 'i he 'etau ngoue foha. Pea 'oku ou tui 'oku tatau pē ia pea mo e kavá pea mo e tafa'aki ko ē ki he ngaahi ngoue kehe 'oku lisi mai ko eni 'i he lipooti 'i he peesi hono 43 'e Sea.

Pea 'oku ou pou pou ki he ngaahi me'a 'oku fakamatala 'i he lipooti ke fai ki ai ha ngāue ka ko e ngaahi me'a pē ena ia ko u fakakaukau ki ai ke, ke fai ange mu'a ha toe ki'i me'a makehe ange 'a e 'Eiki Minisitā 'o fakama'ala'ala mai 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hokó. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Komiti Kakato kae 'oatu pē ha ki'i fakalavelave fekau'aki pea mo e me'a 'oku 'ohake he Fakafongonga fekau'aki mo e Lipooti ko eni 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonōmika.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga mamafa e totongi koloa he'ene fekau'aki mo e totongi lolo

Sea te u kamata pē pea mei he totongi ko ē loló. Pea 'oku mahino pē ia ki he ki he motu'a ni kae pehē ki he Hou'eiki e fonuá pea mo e kakai 'a e tu'unga 'oku 'i ai e hikihiki ko ē e totongi 'o e loló pea ko e tali mahino pē ia ki aí ko e ngaahi fekitoa 'oku 'ikai ke tau malava 'e tautolu 'o mapule'i. 'A ia ko e 'uluaki pē 'e Sea 'i he totongi ko ē 'o e loló pea te u toki lave ai ki he toe hikihiki ko ē totongi e ngaahi koloá he ko e, ko e totongi e loló ko 'etau loló 'oku haka 'oku fetuku mai mei Saute 'Alepea 'o haka 'i Singapoa 'a e lolo matá. Pea toki fetuku mai ai ki hotau vahefonua ni ki he Pasifiki.

Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaka lolo lalahi 'oku nau a'u mai nautolu ki Fisi, Ha'amoá mo e ngaahi fonua 'oku lalahi a'ia 'oku ui ko e, ko e *MR tanker*... Ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o a'u mai ki Tonga ni ko e halanga vaka ko ē 'oku 'omai ai ko ē hangatonu ia ki Fisi pea toki vahevahe mai leva ia he fanga ki'i vaka lolo iiki 'o toki tufa mai ki heni mo Vava'u pea 'oku 'alu ai e totongi ia 'i he feleti 'oku 'ikai ke lava 'e kitautolu ia 'o mapule'i. 'Ikaí ngata ai ko e halanga vaka ko ē 'oku ha'u hangatonu mei Singapoa 'oku, ko e, ko e totongi 'o'ona 'oku mamafa tukukehe ange 'a e, 'a e ngaahi *cost* ia ki hono *process* ko ē loló 'i Singapoa.

'I hono uta mai ko ē mei Saute 'Alepea ki Singapoá na'e 'i ai e ngaahi halanga vaka pau pea makatu'unga 'i he hoko ko eni 'a e tau 'i he vaha'a 'o Lūsia pea mo e fonua ko eni ko *Ukraine* pea tāpuni e ngaahi halanga vaka kehekehe ai 'a ia 'oku toe ki'i takai mama'o mai ai hono fetuku ko ē 'etau loló pea ko e makatu'unga ia ko ē 'ene hikihiki ko ē 'o e totongi e loló.

'I he faka'osinga 'o e ta'u kuo 'osí Sea na'e nofo e mahu'inga ko eni e talamu lolo matá 'i he pa'anga 'e 55 ki he pa'anga 'e 65 'Amelika. 'A ia ko e, ko hono me'afua fakamāmani lahi foki ia e totongi 'o e loló ko e lau talamu kalani 'e 44.

To'o seniti 20 mei he totongi 'o e lolo ko e tokoni ia Pule'anga ki he kakai

'I he a'u mai ki he kamata'anga 'o e ta'u ni kuo a'u e totongi e loló ki he pa'anga 'e 95 'Amelika pea a'u mai ki he taimi ni kuo a'u ia ki he pa'anga 'e 100 'a ia kuo hikihiki ko e ngaahi ola pē ia 'oku hā mai 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga neongo 'oku hiki pē 'a e loló ia 'i he 'i he fe'ao 'a e kakai mo e totongi ko eni 'oku *subsidize* 'e he Pule'anga pea ko e meimei lita lolo mo e lita penisini kotoa pē 'oku to'o ai e seniti 'e 20 'a ia ko e *subsidise* 'e he Pule'anga. 'A ia Meimei fakafuofua ko e māhina 'e 1 'oku fakafuofua ki he 'avalisi ko e pa'anga 1.2 miliona 'a ia 'oku totogi ia 'e he Pule'anga ko e *subsidise* ko e tokoni ki he kakai e fonua. 'A ia ko e fakatātā kapau ko e lolo hono totongi ...

<009>

Taimi: 1440 – 1445

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ;totonu 'i he'ene hiki 'oku \$4.20, 'e pa'anga pe ia 'e 4 'i he'ene ha'u ko ē totongi ki he kakai he 'oku 'osi to'o seniti 20 ia 'e he Pule'angá. Pea 'oku 'i ai 'a ia ko e *forecast* ko ē ki he kaha'ú he totongi e loló 'oku pehē 'e holo. Ka ko e holo ko iá he'ikai ke tu'uma'u ia kuopau pe ke toe kake ia ki 'olunga. Pea 'oku lolotonga fai pē ngāue ki ai 'a e Pule'angá pe kei hoko atu hono *subsidize* e loló pe 'ikai. Ka ko e makatu'unga ko ē hikihiki e totongi ia e loló he'ikai ke tau lava 'o mapule'i ia 'e kitautolu.

‘UHINGA KI HE VAIVAI TU’UNGA E PA’ANGA TONGA

Ko e fehu’i ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofongá fekau’aki mo e holo ko ē mahu’inga ko ē pa’angá. Ko e holo ko ē ha mahu’inga ‘o ha pa’anga ha fonua ‘oku makatu’unga ia ‘i he ngaahi fekitoa kehekehe ‘o kau ai ‘a e ngaahi founa ngāue faka’ekonōmika ‘a e fonua ko iá. Ko e kehekehe ‘i he totongi tupú pe ko e *interest rate* ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi fonuá. Ko e tu’unga fakapolitikale nai ‘o ha fonua. Pea mo ha ngaahi fakatamaki ‘e hoko ki he fonua ko iá.

Kuo hoko mai e Koviti-19 ko e fakatamaki fakamāmani lahi ia pea ‘okú ne uesia lahi ‘e ia e ngaahi fonua kātoa ‘o māmani ‘o kau ai ‘a Tongá ni. ‘A ia ‘oku kaunga lahi ia ki he holo ko ē totongi ko ē ‘etau pa’angá tukukehe ange ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika ko ē ‘a e fonuá. Si’isi’i ke tau malava ke tau *export* atu ha koloa pe ko ha ngoue ki muli pea ‘i he’ene pehē ‘oku vaivai ‘a e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘etau pa’angá. Tukukehe ange hono fakahoa ki he ngaahi fonua kehé pea ko e fakafetongi pa’angá mulí ‘oku malava hoko ai ko ē tōlalo ‘a e mahu’inga ko ē ‘etau pa’angá. Ko e fōkasi ko ē ki he kaha’ú ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakamatala ia pea meí he Pangikē Pulé ‘a ia ‘e toe mahino ange kiate kinautolu hano ‘omai ha līpooti he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau pa’angá. Ka ko e anga eni e fakafuofua ‘a e motu’á ni pea mo e Potungāué.

Ngaahi uesia he ngaahi aleapau fefakatau’aki faka’ekonomika PACER Plus

Ko e talanoa ko ē ki he *PACER PLUS* ko e aleapau fefakatau’aki faka’ekonōmika eni ‘i he vaha’a ‘o Tonga ní pea mo e ngaahi fonua ko ē ‘o e Pasifikí pea mo Nu’usila pea mo ‘Aositelēlia. Pea ko e ngaahi ‘ekitiviti ko ē ‘oku ‘omai ko eni ko ē ‘e he Fakafofongá ‘i he’ene fehu’i. ‘Oku fai e ngāue ki ai ‘a e Pule’angá ka na’e fakakau mai ki he *PACER Plus* kimuí ni mai ‘a e *component* pe ko e konga lahi ‘oku kau ai e *labour mobility*. ‘A ia ko e ‘alu ko ē ‘a ‘etau kau ngāué ki mulí. Pea ‘oku hoko e toli ‘akaú ‘i he ngaahi ta’u kuo tau toki sītu’a meí aí ke malava ke lauafe hotau kakai ‘oku ‘alu ki mulí. Pea ‘oku ou fie līpooti atu pē Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató.

‘Oku ‘alu ‘a Tongá ni ki he tu’unga ‘e fakatu’utāmaki ‘i he toe si’isi’i ange ‘a e kakai ke nau nofo ‘i he fonuá ni ke nau fai e ngāue leipá. ‘A ia ko e tokolahi ia kuo nau ‘i muli ka ‘oku fai e tokanga lahi ki ai ‘a e *Pacer Plus*. Pea ko e aleapau ko ení te u ki’i lave ki ai tautautefito ki Nu’usila pea mo ‘Aositelēlia pe ko e hā ha fa’ahinga founa ‘e hoko ‘a e *labour mobility* pe ko e ‘alu hotau kakai ‘o ngāue ‘i muli ‘i he toli fo’i’akau pea mo e *meat* mo e hā fua e ngaahi tafa’aki ngāue ko iá. Ko e hā fengāue’aki ‘e lava ke fakafou ‘i he aleapau ko ení ke lava ‘o kaunga lelei pē ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia, ka ‘i he taimi tataua kaunga lelei pe ki Tongá ni.

Kuo lāunga e sekitoa ko ē ngaahi pisinisí, ko e taimi ko ē na’e toe fakaava mai ai hotau kau’āfonua he ‘osi ko eni ‘a e Kōviti-19, lava ko ē ‘o faka’atā. Ko e fakaakeake ngata’a e tu’unga faka’ekonōmika e fonuá he taimí ni. Ngaahi Kautaha Langá ‘oku si’isi’i ke nau toe ma’u ‘enautolu ha kakai ke nau ō mai ‘o fai e ngāué. Kuo ‘osi e kakai ia ki muli, toe nga’unu mai eni pea mo e ngaahi kautaha langa mei Nu’usila mo ‘Aositelēlia ke toe *recruit* ange hotau kakai ke ‘ave.

Ko e sekitoa e kau ngāue fakapule’angá kuo ‘osi faka’ilonga mai kuo ‘i ai e kau ngāue fakapule’anga kuo nau fakafisi kinautolu he ngāué ka nau ō nautolu ‘o toli fo’i’akau ‘i he polisí pea mo e sōtiá kuo ‘asi mai. Ko ‘ene livi pe ha ni’ihi kuo nau ‘alu ‘o toli pea nau livi mo poaki mai pea a’u ai pē ‘o li’aki ‘enau ngāué. ‘Oku uesia heni hotau ngaahi fonua kaungā’apí pea ‘oku ou fie fakahā pe heni Sea ke mea’i ‘e he Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé. Ne fakatokanga mamafa e Palēmia ko ē ‘o Ha’amoá ko e kau polisi ko ē ‘a Ha’amoá ‘oku ‘osi

uesia ia he taimí ni ‘i he Polokalama *PACER Plus*. Ka e tautau tefito ki he talanoa ko ē ki he *labour mobility* pe ko hono fe’unu’aki e kakai. Pea ko e uesia ko ē ‘oku ‘asi mai ‘i Tongá ni.

Ko e ava ko eni ko ē hotau kau’ā fonuá ko e ngaahi hōtele sekitoa ko eni ko ē ‘oku nau *provide accommodation* mo e *hospitality*. ‘Osi e kakai ia ‘osi *train* ko ē ke nau fakahoko e ngāué he ō ‘akinautolu ia he tolí. Ko e me’a tatau ‘oku hoko ‘i he ngaahi falekoloá pea kuo ma’u ‘e he Potungāué fakafou mai ‘i he *Chamber of Commerce* mo e Ngaahi Pisinisí ‘a e lāunga pe ko e hā ha founa ‘e fai ‘e he Pule’angá ...

<010>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘i he Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá he 2019.

Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi, ‘a e ngaahi *issue* ia ‘i he *PACER Plus* ‘i he alepau ko ení. ‘Oku fai ‘a e tokanga lahi ki ai, tautautefito ki he *biosecurity* mo e ngaahi tafa’aki fakakolonitini. He neongo kuo ‘omai ‘e Nu’usila mo ‘Aositelēlia ‘a e faingamālie ke uta ange ‘etau meleni mo ‘etau ngoue ka ko ‘enau ala pē ‘anautolu he kolonitini mo hono faka’ahu pea ‘oku si’i ta’e’onga ai pē ‘etau fua ia e fonuá ‘i he, ‘i hono faka’ahu he ngaahi misini.

‘A ia ko e *issue* ko ē ki he *biosecurity* pea mo hono hū atu mo e ngaahi me’a fakakolonitini ‘oku fai e ngāue ki ai. Ka ko e, ‘oku kei māmālie pē ‘a e, hangē ko e fehu’i ‘a e Fakafofongá ‘a e ngāue ki he, tautautefito ki he fefakatau’aki ‘i he ngoue pea mo e toutai pea mo e ngaahi tafa’aki kehé. Ka ‘oku hū mai ‘a e *labour mobility* pe ko e fe’unu’aki ‘etau kau leipá ki muli ke ne hanga ‘o *dominate* ‘a e alea ko eni ‘i he fefakatau’aki ko ē *PACER Plus*.

Ko e me’a na’e fehu’i ki ai ‘a e Fakafofongá fekau’aki pea mo hono uta atu ko ē ‘etau ngoue ki Tuvalu, ‘oku kau ia ‘i he matapā ‘oku matamata ‘e fai e ngāue lahi ki ai he kuo ‘osi mahino ‘oku tau ma’u e vaka, ko e ‘Onemató, ko e Kelesí. ‘Oku kau, ‘ikai ke ngata pē ‘i Tuvalu ka ‘oku kau ki ai pea mo ‘Uvea mo Futuna ‘enau fiema’u ‘etau fo’i me’akai. Tukukehe ange hono fiema’u ki Ha’amoá ‘a e meleni pea mo e ngaahi kongá, pea mo e ngaahi fua kehekehe e fonuá.

‘A ia ko e fakakaukau kapau ‘e, ‘e lele ‘a e ‘Onemató pe ko e Kelesí ki Niuatoputapu mo Niuafou ‘e malava ke a’u atu ai pē. Ko e anga ia e faka’amú mo e fakakaukau ki, ki Futuna mo ‘Uvea pea mo Ha’amoá ‘o ‘oatu ai pē fua e fonuá pea foki. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e *potential* mo e, mo e matamata ko ha faingamālie eni ki he fefakatau’aki mo e ngaahi motu ko eni pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai.

Tokanga ki hano fakasio ha maketi fe’unga ke hu atu ngoue ‘a e fonua

Te u foki mai ki he, ki he poini na’e ‘ohake he Fakafofongá fekau’aki pea mo e, pea mo hono hū atu ko ē ‘etau koloá ‘o ‘ikai ke a’u ki he supamāketi, kae tautautefito ki he talo, manioke ‘i Nu’usila pea mo, pea mo ‘Aositelēlia. Ko e *issue* ia ‘oku fekau’aki mo e fefakatau’aki hono hū atu ko ē ‘etau ngoue ki tu’apule’angá ko e *consistency*. Ko ‘etau malava ke tau *supply* pea hokohoko ‘i he taimi totonu ‘a e ngaahi fiema’u ko ē ngaahi supamāketi.

Ko e fakatātā mahino ki ai ko e ngaahi ta’u kuo maliu atú, na’e fai ‘a e konifelenisi fekau’aki mo e fainā ‘i Kuinisilani. Pea na’e tesi mo sivi’i ‘o ‘ilo ko e fainā *quality* lelei taha ‘i māmaní ‘oku ma’u ia mei Tongá ni. Pea na’a nau tukuange mai leva e faingamālie pe ‘e lava ke pailate’i

‘a e polokalama ko ení pea ke uta ange e koniteina fainā he mahina kotoa. Ko e, ‘e Hou’eiki Mēmipa ko e kamata na’e lava he ‘uluaki māhiná. Māhina hono uá ko e vaeua, ‘alu ki he ‘oho’oho pea faka’osi ki he puha hina. ‘A ia ko e *consistency* ‘oku ‘ikai ke lava he tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘etau, ‘i he’etau ngāue fakamāketi ‘i Tongá ní ‘etau tō e ngoué ke nau hanga ‘o *supply* ke hokohoko lelei.

Ko e me’a tatau ‘oku hoko ‘i he manioke mo e talo. Ko e taimi ko ē ‘oku tōnounou aí ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o hokohoko lelei hono *supply*, te nau afe leva nautolu ki he ngaahi fonua hangē ko ‘Initōnesia, Saute ‘Amelika tautefito ki *Brazil*, ko *Chile*. ‘Oku nau hanga ‘enautolu ‘o, ‘o tō e manioké, pea kapau ‘oku fiema’u mai ‘e he supamāketi ‘e Nu’usila mo ‘Aositelēlia ha koniteina manioke ‘e 40 he māhina ‘oku malava ke ‘oatu. Pea ‘oku *consistent* hono fakahokó.

‘A ia ko e *issue* ia ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a e, ‘a e potungāué pea mo e Fefakatau’aki. Pea ‘oku ‘ikai ko ha kaveinga fo’ou eni ia, ‘oku mea’i pē he Hou’eiki ‘i he Fale ni. Ka ‘oku fai e tokanga ki ai ke fakasio ha fa’ahinga māketi fe’unga ‘e fe’unga pe ia mo ‘etau fua e fonuá mo e ngaahi koloa te tau lava ‘o *export* atú. Pea lava ke ‘alu ‘o a’u ki ha fa’ahinga supamāketi te nau mahino ‘a e, ‘a e *quantity* te tau lava ‘o *supply* atu ko ē kiate kinautolu.

‘Oku fai e ngāue ki he kavá mo e vanilá pea ko e palani ngāue fakata’u ko ē ‘a e potungāué ki he, ki he ta’u fakapa’anga ko ení ‘oku fakamu’omu’a e kavá pea mo e vanilá. Pea ‘oku fai ‘a e, ‘oku tali lelei pē ‘e he potungāué ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai mei he Fakafofongá. ‘Oku ‘i ai hono fakatokanga’i makehe ‘o e kokó pea ‘oku mahino ‘a e *quality* mo hono ola lelei ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘a e lelei, ka ‘oku fai ‘a e ngāue ke fakaili pea faka’ai’ai ha kakai ke nau fakahoko e ngāue ko eni, pea ko e ‘uhinga ia koē ‘a e malele ‘a e Pule’anga ke na u fakakaukau’i ‘a e Lao Inivesi Muli, kuo tau ‘osi foua mai ‘a e halafononga ko eni, pea ko e faka’amú ke ‘omai ha kau ‘inivesitoa ke nau tokoni kae lava ke fakakake. Ko e levolo ko ē na’a tau luelue mai ai, na’a tau fiemālie pē, pea, ka ‘oku fiema’u ‘a e pa’anga, fiema’u pea mo e tekinolosia, fiema’u mo e ‘ilo ke fakafetongi mo e fonua ni kae malava ke hakeaki’i, pea ko hono ‘uhinga ia hono poupu’i pea mo hono teke ko ē ‘e he Pule’anga ‘a e Lao ko ē ki he ‘Inivesi muli he ‘oku tui ‘a e Pule’anga ‘oku fiema’u ‘a e kau ‘inivesitoa mei muli ke nau o mai ‘o tokoni, ki hono fakakake ‘a e fefakatau’aki kae tautautefito ki he ngaahi me’a ‘oku tau ala lava ke *produce* mo fa’u ‘i Tonga ni ke hū atu ko ē ki tu’apule’anga.

Te’eki a’u kava Tonga ki he ngaahi supamāketi ke hangē ko Fisi mo Vanuatu

Ko e, ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofonga ‘oku fai ‘a e fengāue’aki ‘i he, ki he vanilla pea mo e kava tautautefito ki he Kosilio ko eni ‘a e Vahefonua ‘Eua pea mo Vava’u, pea ‘oku ‘osi malava ‘o *identify* ko e ongo vahefonua eni ‘oku mālohi pea lahi taha ai ko ē hono to ‘a e kava, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama tokoni ‘a e potungāue ki ai ki hono fakakake ‘a e ngaahi *facility* ki hono tokoni ki hono tuki pea mo hono teuteu’i ‘a e kava ke a’u ki he tu’unga ma’olunga ‘o hangē ko e fiema’u ko ia ‘a e maketi mei tu’apule’anga.

Ko e kavá na’e toki paasi ‘i he ta’u kuo tau sītu’a ki ai, ke hoko e kava ko e me’atokoni. Ko e kimu’a atú ko ‘etau kava na’e *classify* pē ia ‘o lau ko e *drugs* pea na’e ‘alu hangatonu pē ia ‘o

uta ‘o ‘ave na’e ‘ikai ke a’u ‘etau kava ia ‘a Tonga ni ia ki he ngaahi *supermarket*, ka ki he’ene ‘alu ko ē ‘o fakatokanga’i ko e me’akai fiema’u fakamāmani lahi ko e ngaahi tu’unga fakahaisini ‘o e ngaahi fonua ko ē ‘e hū atu ki ai ke a’u ki he fa’ahinga tu’unga pē ko ha fa’ahinga *standard* ‘oku ma’olunga ‘aupito he ko hono ‘uhinga he ko e me’atokoni, pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai, tukukehe ange ‘a e polokalama ko eni hono hū atu ‘etau kava ki ‘Asitelelia ka ‘oku ou fie fakamahino pē ke mea’i ‘e Hou’eiki mo e Kakai ‘o e fonua, ‘oku te’eki ai ke a’u ‘etau kava ‘atautolu ia ki he ngaahi *supermarket*, pē ke a’u ki he feitu’u totonu ‘a ia ‘oku ‘osi a’u ki ai ‘a Fisi mo Vanuatu.

Ko e faka’amu ia ke, ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ‘i he taimi tatau, faka’amu ia na’a lava ke ‘omai ha ka u inivsitōa ‘oku nau ala tokoni ‘i he tafa’aki ko eni, neongo ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha kakai te na u ōmai ‘i he tafa’aki ko eni, ka ‘oku lolotonga ngāue pē ki ai ‘a e Pule’anga ki he, tautautefito ki he kava pea mo e vanilla.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku pehē ‘a e ki’i fakama’ala’ala atu ke a’u ki he me’a na’e tokanga mai ki ai ‘a e Fakafofonga ka ko e tu’unga ē ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e potungāue ‘i he ngaahi ‘aho ni, pea mo e fakatatau mo e ngaahi fehu’i ko eni kuo ‘omai ‘e he Fakafofonga, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu’u ‘oua toe ‘ave pa’anga tokoni ki he ngoue ki he Pangike Fakalalakaka kae fakaivia \$5 kilu ngaahi kosilio fakalalakaka fakavahefonua

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ‘aupito ‘oku ma’ala’ala ‘aupito, ka ko e *issue* ko eni ‘oku ou, ‘oku hā mai mei he fakamalanga koē ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ‘a ‘etau feinga ko ē ke makupusi ‘a e ngaahi māketi, pea ‘oku mahino kia au ‘a e ‘uhinga ia ko eni ‘o e tohi tangi ‘oku ta u tuku kimui foki ko e, ko ‘etau solova fēfē ke tau nofo he pea ‘oku ‘i ai ‘a e maketi he, ko e fo’i *key issue* foki ko e *volume* pē ‘oku ma’u mo e ‘ave ma’u pē he ko e tu’o fiha foki eni ‘a ‘etau ‘ai mo e *Turner and Grower*, tā ke vaha, tau ‘ai ‘a e hina toe tō pē mo ia ‘i he vaha’a, ka ‘oku tau faka’amu eni ia ke tau ‘ai pea, kapau ko ia pea tau, he ‘oku ha mai ho’o tokoni ko eni ‘oku fai ‘i he peesi 48, ko e anga eni ia ‘eku ongo’i ‘aku ia ‘e Sea, ‘e tukuange hono ‘ave ‘a e seniti ia ki he Pangikē Fakalalakaka he ko ē ‘oku ha mai ‘a e ngaahi līpooti ia ‘oku nau a’u nautolu ki he no peseti ‘e 1 ‘a e kau ngoue, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tali mai ia mei he Pangikē pē ‘oku ha, ‘oku hā mai mei he līpooti Vava’u, ko e līpooti ‘i Tongatapu ni, ko ‘eku līpooti, pē ‘e fēfē ke fakalahi ā ‘a e pa’anga ia ko eni ‘oku ke vahe ki he ngaahi kōsilio, hangē pē ko ho’o me’a ‘anenai *set up* ke sai, ‘osi ‘i ai ‘a e kosilio ‘i Vava’u, ko e kosilio ‘i ‘Eua pea ‘oku ou tui ‘e ‘i ai ‘a e kosilio ‘i Ha’apai, pea ‘oatu ki ai ke na u taki 500,000 nautolu kae tuku, ‘oua te nau toe ō nautolu ki he Pangikē, tuku ‘a e Pangikē Fakalalakaka ke nō ai ‘a e ngaahi pisinisi lalahi, ngoue mo e toutai ‘alu nautolu ia he fo’i halanga ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e tufa. Koe’uhi he ‘oku mahino kiate au kapau te tau ‘alu ki he maketi ko eni ‘oku ke talanoa ki ai ko Tuvalu ‘o faai atu ai ki Futuna mo ‘Uvea, fiema’u ‘a e *volume*, pea ko e halafononga ia ko ē ‘oku talaatu ke tau manga atu koē ki ai, ka ‘oku ‘i ai ha māketi ko e me’a ‘e toe tamate’i pē ‘e he māketi, ‘e he tautolu ia’a e maketi ‘o kapau he ‘ikai ke tau kini ha halafononga fe’unga ke tau ‘alu ki ai he ko e me’a ‘oku fiema’u ‘e he maketi ia pehē koena ‘oku ke me’a ki ai, ke *consistent* ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Taniela Fusimālohi: ... ‘e *supply* pea sai pea ‘oua toe ai ha taimi ‘oku hala ai, ka ko u

fakamālō atu mo ‘eku fokotu’u atu ko eni hangē pē ko ē ‘anenai ke tau ngāue fakataha mu’a ‘a ‘Eua ia mo Vava’u ki he kava mo e *vanila* tuku ‘a e palu ia ki Tongatapu mo e nonu pea ‘oange mokohunu ia ki Ha’apai ka tau ...ka ko u tokanga ki he voliume na’a tōlalo e māketi. ‘Oku ou kole atu au mai ho’omou kosiliō mau kosiliō tau fakataha tau *joint venture* tau patō ‘i he kava mo e *vanila* ke mahino mo Vava’u lahi mo ‘Eua Masani ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e si’isi’i mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 2.

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ko u ‘uluaki fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā e Potungāue he teuteu mai e lipooti lelei ko eni kau eni he lipooti na’e mahino pē na’e lelei hono teuteu’i ka ‘oku kau eni he lipooti ‘oku faingofua ki hono lau.

Tokanga ki he pā’usi’i ngaahi pisinisi ma’u mo’ui ai ha kakai kehe hono hiki tatau ‘enau ngāue/‘ilo

‘Oku toe ‘asi mai foki mo e ngaahi ongoongo lelei ‘i he lipooti ko eni hangē ko ia ‘oku hā he peesi 67 ‘oku te’eki ke a’u mai ki Tonga ni ‘a e fe’ave’aki ta’efakalao e kakai ‘a ia ‘oku kau ia he me’a ‘oku fakafiefia, ka neongo ia Sea hangē pē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke toe ki’i fakaloloto ange pea mo e fakaikiiki koe’uhí ke mea’i he Fale mo mea’i he kakai ‘o e fonua ‘a e ngaahi ngāue na’e fai ki he ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘oku hā mai ‘i he lipooti. He ‘oku lipooti mai pē ‘a e ngaahi ‘elia ia ko ia ka ‘oku ‘ikai ke fakamahino mai ko e hā ‘a e ngāue na’e fai pea kapau na’e fakahoko ha ngāue ko e hā e ola ‘o e ngāue ko ia. Te u fakatātā’aki pē ‘a e koloa faka’atamai ‘oku ‘asi he peesi 56 ē ‘a e *intellectual property* ‘oku kau e me’a ko eni he palopalema ‘oku lahi ‘aupito ‘a e lāunga ai ‘a e kakai tautautefito ki he ngaahi pisinisi pea mo e kau punake ē he koe’uhí he ‘oku lahi hono ngāue’aki ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ‘ilo ta’ema’u ha ngofua neongo kuo ‘osi ai e Lao ke ne hanga ‘o malu’i ‘a e ngaahi ‘ilo ko ia, kau heni ‘a e ngaahi kupesi ko e ngaahi sila ko e ngaahi *logo* faka’apiako mo e ngaahi me’a pehē ‘oku lahi hono pisinisi’aki ia ‘e he fa’ahinga ‘e ni’ihi te’eki ke ma’u ha ngofua mei he kakai ha’anautolu ‘a e koloa ko ia pea ‘oku kau atu pē mo e ngaahi hiva ‘a eni pea ‘oku ‘asi hifo ‘i he peesi 56 na’e fai e ako ki he fekau’aki mo e ngaahi totonu ki he ngaahi hiva ka ‘oku kau ia ‘i he tafa’aki ‘oku lahi ‘aupito e lāunga ia ‘a e kau punake ‘i hono hanga ‘e he kau fa’u hiva kimui ni mai ‘o ngāue’aki ‘enau ngaahi fa’u ‘o feliuliuaki ‘o nau pisinisi’aki ‘e kinautolu ‘o ma’u ai ‘enau silini kae ‘ikai ke ma’u ha ngofua mei he tokotana ha’ana ‘a e fa’u ko ia.

‘A ia ko e faka’amu kapau na’e faka’asi mai ‘i he lipooti ....faka’ofa’ofa ‘aupito e lipooti ia kapau na’e faka’asi mai ai na’e fai ha ngāue ki he ngaahi me’a ko eni pea kapau na’e fai ko e took fiha nai kuo faka’ilo ‘i he’enau maumau’i ‘a e lao ko eni koe’uhí ke mahino hake pē na’e fai e ngāue ki ai pea ‘oku ai e tokanga ‘a e potungāue mo e Pule’anga ki he palopalema ko eni ‘oku lahi ai e lāunga ‘a e kakai ko eni.

Ko hono hoko pē Sea ko e hangē ki he tafa’aki tokangaekina e *consumer* pea mo e fefakatau’aki lelei ‘a ia ‘oku hā ia he peesi 58 ki he peesi 63 faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e lipooti mai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko pea ‘oku kau eni ‘i he tafa’aki na’e lahi ‘aupito hono fa’a fakamatala mai he letiō faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e ngaahi polokalama he letiō fekau’aki pea mo hono fakamālohi’i ke ‘i ai ha ngaahi misini lesisita fakatau ‘i he ngaahi falekoloa pea mo fakamālohi’i foki hono ‘eke ‘a e ngaahi tohi tali totongi pē ko e ngaahi *receipt* ē. Ko u faka’amu ange au kapau na’e fakahā mai ‘i he lipooti ko e falekoloa ‘e fiha na’a nau mo’ua ‘i he tafa’aki ko eni ko e ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mīsini lesisita pē ko e ‘omai ha *statistic* ko e pēseti eni ‘e fiha he ngaahi falekoloa

kuo nau 'osi a'u ki he ākenga ko ia ko e 'i ai 'enau misini lesisita fakatau pea 'oku nau 'ave ma'u pē 'a e ngaahi *receipt* ki he kakai. Ko e 'uhinga pē Sea ko e faka'amu ki ...

<007>

Taimi: 1500-1505

'Uhilamoelangi Fasi : ... ha ola 'o e ngaahi lao ko eni kuo fokotu'utu'u pē 'oku ai ha ola 'o e ngaahi ngāue. Ko u tui mahalo 'oku ma'u pē 'a e ngaahi ola ia 'i he Potungāue ka 'e toe lelei ange kapau 'e faka'asi mai he lipooti ke me'a ki ai 'a e Fale, me'a ki ai mo e kakai e fonua 'oku 'i ai 'a e ola 'o e ngaahi ngāue ko eni.

Tokanga ki he founa ke lesisita ki ai 'a kinautolu kumi ngāue & ola ngaahi ngāue fakahoko Potungāue

Ko e faka'osi pē Sea 'oku ou ki'i tokanga atu pē ki he kau ngāue 'i he peesi 66 na'e 'i ai foki e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā fekau'aki mo e lahi ko eni 'a e holo 'a e kau ngāue he lahi 'a e ō he toli. Ka ko u tokanga'i hifo 'a e ki'i kalafi ko eni 'i he peesi 66 ki he ngaahi ngāue na'e tu'uaki pea 'oku hangē ko ē 'oku si'isi'i ia 'o fakatatau pea mo e fa'ahinga ko ia na'e fiema'u ngāue fakatatau ki he tokolahi 'o e ni'ihi kuo nau nofo mei he ako kuo 'osi lava 'enau ngaahi ako ka 'oku nau kumi ngāue. Ko e fie'ilo pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku ange fēfē hono lēsisita 'a e fa'ahinga ko eni 'oku fiema'u ngāue pea mo e ngaahi ngāue ko ia 'oku 'atā ke fai ki ai ha tohi. 'I hono fakakātoa 'oku faka'ofu'ofa 'aupito 'a e lipooti. Ko e toe pē ke toe ki'i fakaikiiki ange mo ki'i fakaloloto ange ke tau sio ki ha ngaahi ola 'o e ngaahi ngāue 'a e Potungāue na'e fai. Ko ia pē Sea mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō. Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 2 'oku mo'oni 'aupito kae tautautefito 'i he tautautefito ki he *issue* ko ia fekau'aki mo e *intellectual property* pē ko e lao ki he ngaahi koloa tupu'a 'atautolu 'o kau ai 'a e *copyright* ki he lēsisita e ngaahi *music* pea mo e ngaahi ta'anga ko e *pattern* pea mo e *trade mark*. Ko e ngaahi lao ko eni kuo 'osi fa'u ka ko hono mo'oni 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai, he 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue pea mo e kautaha fakamāmani lahi ko eni ko e *ILO* 'a ia ko nautolu 'oku nau tokonia pea nau nau hanga 'o fakapa'anga pea 'omai mo e ngaahi 'ilo 'o tānaki mai 'o fakafou 'i he ngaahi ako pea mo e Potungāue. Ko e halafononga fo'ou foki eni kuo tau 'unu ki ai. Pea 'oku mo'oni 'a e Fakafofonga 'oku mau lolotonga ngāue ke fakamā'opo'opo. Ka ko e me'afoki ia 'oku hoko 'i Tonga ni he 'aho ni 'oku si'isi'i 'a kinautolu ia kuo nau ō mai 'o lāunga he te nau hanga 'o faka'ilo tautautefito ki he *music* 'i he *copyright* 'o e ngaahi hina ko e *patent* 'i he ngaahi vala mo e hā fua. 'Oku si'isi'i 'enau ō mai 'o fakahoko ha faka'ilo pē ko ha lāunga ka ko e lao ia 'oku 'osi 'i ai pea 'oku mau lolotonga ngāue ki ai ke fakamā'opo'opo ka 'oku te'eki ai ke kakato. Ka ko u tukupā 'a e Potungāue ia ko e lipooti hoko ko eni ko ē 'e 'omai ke fakakakato mai ia 'o kau ai mo e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e ngaahi misini lēsisita 'a kinautolu 'oku faka'ilo. Ko e siteititika ko ia 'oku mau hanga 'o fakamā'opo'opo.

Ko e fakamuimui taha pē ko e faka'ilo 'e 200 tupu nai 'oku 'ikai 'asi ia he lipooti ka te u toki fakatonutonu pē fika. Na'e fakahoko 'i Vava'u he uike kuo tau toki situ'a mei ai ki he ngaahi falekoloa. Kau ai hotau kāinga Siaina mo e ngaahi kāinga Tonga 'oku 'ikai ke nau muimui ki he lao ko ia 'o e ngaahi misini lēsisita mo e ngaahi tu'unga kehe pē fekau'aki mo e Lao ko ia ki he Konisiuma. Pea na'e lava 'o tānaki ai 'e he Potungāue 'a e pa'anga 'e 8000 tupu 'i he 'aho pē 'e taha 'i he hopo mo e fakatonutonu 'i he Fakamaau'anga Polisi.

Ko e ngaahi lekooti ko ia fekau'aki mo e ngaahi misini lēsisita 'oku fai foki 'a e fengāue'aki ki ai 'a e *task force* kau ai 'a e Potungāue 'a e motu'a ni. Mo e Potungāue 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Tānaki Tukuha mo e Kasitomu, Pea ko u tui 'e toki 'omai ha lipooti ki ai he ko e lipooti ko eni ia mei he kamata ia mei he ta'u kuo 'osi pea na'e toki kamata ngāue mai 'a e motu'a ni ia 'i he kamata'anga 'o Sanuali, Ka te mau hanga 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko ia 'oku tali 'emautolu 'a e fiema'u ko ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga 'oku mo'oni ke fakahoko. Pea 'e fai 'a e ngāue ia ki ai ke fakakakato mai.

Ko e founga ko ē hono lesisita 'a e kau ngāue ta'ema'u ngāue, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi polokalama 'a e Potungāue mo faka'ai'ai ke nau ō mai 'o kumi ngāue. Pea ko kinautolu 'oku ta'ema'u ngāue kuo pau ke nau ō mai 'o lēsisita 'i he Potungāue kae malava ke fakahoko hano kumi pē ko ha faingamālie ha fanga ki'i ngāue ke nau 'i ai. Ka ko e me'a 'oku a'u ki ai 'i he taimi ni 'o tautautefito 'i hotau muli ko ē 'i Tonga ni. 'Oku lahi 'a e lāunga mai ki he Potungāue pē ko e hā ha founga. He ko e taimi ko ia 'oku nau tu'uaki ai ha kau ngāue ke ō mai 'o ngāue ma'a kinautolu, 'oku 'ikai pē ke ma'u ha kakai ia ke ō ange. Pea ko e tu'utu'uni pē foki ia he Lao *Immigration* pea pehē ki he Lao 'o e Potungāue. 'E malava ke 'omai ha kau ngāue mei muli...

<008>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ke nau ō mai 'o fakakakato kapau 'oku 'osi, 'oku 'osi tu'uaki pea toutou tu'uaki he letiō mo e nusipepā 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ha taha ia 'e ma'u 'i Tonga ni pea 'oku fetaulaki pē eni ia pea mo e tokolahi ko ē hotau kakai ko ē kuo mavahe atu ko ē he toli fo'i'akau ka ko e kaveinga ko ia 'oku lolotonga fai e tokanga ki ai 'a e 'a e potungāue he taimi ni. Mahalo ko e ki'i tali pē ia ki he, ki he ngaahi issue 'oku 'ohake he Fakafofonga mālo 'aupito.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 1 pea toki hoko mai 'a 12.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pehē mo e fakataha 'Eiki Sea ko e me'a pē ia 'e taha 'oku ou fie 'ohake pea na'e me'a 'aki pē ia he 'Eiki Minisitā pea 'oku ou tui ko e me'a ko eni ne 'osi 'ohake pē ia he Fale ni kimu'a 'a eni pē na'e me'a 'aki 'e he Minisitā 'a e nounou *labour* pē ko e kau ngāue 'o e ngaahi ngāue'anga 'i Tonga ni makatu'unga 'i he polokalama ko eni 'o e toli fo'i'akau.

Fiema'u e kau ngāue he ngaue'anga keli makakoloa 'i 'Asitelēlia

Ko e toli fo'i'akau pē ia. Sea na'e toki lava atu 'a e kāinga mei 'Aositelēlia na'e ōmai ko e fengāue'aki mo e Vāhenga Kolomotu'a ko e kolo ko *Gunnedah* 'a ia ko e *Sister City*. Ko e ngaahi, ko e kau folau ko eni kuo nau 'osi 'ofa mai 'e nautolu 'i he fakataha na'e fai pea mo e Kosilio 'a Kolomotu'a 'a e kau ngāue 'oku mahino 'a e ngāue ia 'i he toli fo'i'akau, kau ngāue eni ia he *mining*. 'Oku na'e 'osi fiema'u 'e he matāpule ia ko ia 'a e toko 700 ke ō ange 'o ngāue 'i he *mining* pea kuo ne 'osi lea mai 'aki ia ki he motu'a ni 'a e vāhenga ko e si'isi'i tahá ko e pa'anga 'e 60000 'Aositelēlia he māhina 'e ono. Ko 'eku fika'i atu 'e au Sea 'o liliu Tonga 'a e fu'u vāhenga ko eni ki he uiké kuo 'i he 4000 tupu ia ki he 5000 he uike. 'Oku 'ikai ko ha

tokotaha *skill labour* eni ia he na'a ku 'eke ki ai. 'E toe foki mai e matāpule ko eni 'i he laine 'o Fepueli 'i he ta'u kaha'ú ke hoko atu 'a e pōtalanoa ki he fokotu'utu'u ngāue ko ia.

Ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni pea hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā pea 'oku 'ikai ko ha toki 'ohake pē eni ia 'i Fale Alea he na'e fai pē feme'a'aki ia mo e 'Eiki Minisitā 'i he ngaahi feohi'anga kehé. 'Oku te'eki ke fai 'e he Pule'anga ha ngāue ke lava ke ta'ota'ofi 'a e palopalema ko ia pē toe fakasi'isi'i 'o hangē pē ko e me'a ko eni kuo ne me'a mai 'aki 'io kuo fakamahino ko e palopalema ko ena kuo toe tau mai pea mo hotau ngaahi kaungā'apí 'a Ha'amoā 'o hangē pē ko e me'a na'e me'a ki aí.

Pea 'oku tui e motu'a ni 'Eiki Sea kuo taimi ke ue'i mu'a mo fai ha'atau sio mo e vakai ki he palopalema ko eni 'oku hoko ko eni. Te u fakatātā 'aki pē au eni, ko ha ki'i motu'a palama na'e ako hake pē pea hū 'o ako pea hū 'o ngāue *practical* 'i he kautaha langá pea fua 'e he kautaha langa ko ia 'a e faka'osi 'ene akó i Tonga ni. Pea kuo 'osi ngāue ia he kautaha langa ko eni 'o 'ova he ta'u 'e 20. Pea 'oku ne ma'u e vāhenga tau pehē ko e pa'anga 'e 600 he uike, 'e 'alu 'o toli 'e 'alu, ko e toli pē eni ia 'e 'alu ai ka 'o kapau 'e 'alu 'i he *mining* 'a e ngāue mahalo na'a fiema'u ai 'a e fa'ahinga taukei na'e ako he ako'anga heni kae pehē ki he taukei na'a ne ako 'i he kautaha langa na'e 'i aí. Pea hiki mei he vahe pa'anga 600 he uiké 'o pa'anga 'e 4000 'i he uike 'i ha'ane 'alu. Ko e hā nai 'a e tali 'a e Pule'anga mo kitautolu mo e Fale 'Eiki ni Sea ki he me'a ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, ko 'etau taimi Fakafofonga Fika 1 Tongatapu pau pē ke tau tauhi 'etau taimi tau ki'i mālōlō ai.

Tevita Puloka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

(Pea na'e ki'i mālōlō heni 'a e Fale)

<009>

Taimi: 1530 – 1535

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Kōmiti Kakatō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, faka'amu pe ke hoko atu 'etau ngāué. Līpooti ko eni 'a e Fakamatala Fakata'u 2021-2022 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmiká. 'Io Fakafofonga Fika 1 me'a mai.

Tevita Puloka: Tapu mo e Seá pehē ki he Fakataha 'Eiki, ko e hoko pe mu'a eni Sea 'a e fakamalanga na'á ku fakahoko atu 'i he *issue* pe ko eni fekau'aki mo e palopalema 'oku lolotonga hoko 'i he ngaahi ngāue'anga 'i Tonga ní 'o makatu'unga 'i he polokalama toli fo'i'akaú. Hou'eiki te u fakafoki mai mu'a 'a e me'a na'e ngata ai 'eku fakahoha'a 'anenaí ko e tala fakatātā. 'O hangē ko e me'a na'á ku fakahoha'á 'o fakatātā'aki tau pehē pe ko e motu'a palama pe ko e motu'a tufunga.

Na'e ako pe ia heni pea hū 'o ako 'i he Fokololó pea ngāue 'i he Kautaha Langa 'o tokoni e Kautaha Langa ko iá 'o totongi faka'osi 'ene akó 'i he'enau polokalama akó. Pea ngāue he

kautaha ko ia 'osi eni e ta'u 'e 20. 'I ai 'ene penefiti 'i he kautaha 'i he vāhenga mālōlō pea 'alu 'i he toli.

Na'á ku talanoa foki 'anenaí ki he polokalama fo'ou ko eni kuo kamata ke fai ai e fengāue'aki 'a e Vāhenga Kolomotu'a pea mo e *sister city* ko eni 'i 'Aositelēlia ko e kolo 'oku 'iloa ko *Gunnedah*. Pea u fakatātā'aki 'a e ngāue ko e ngāue 'i he *mining* kuo 'osi offer mai 'i he kau folau ko iá, fiema'u e toko 700. Hangē pe ko e fakahoha'a 'anenaí ko e tokotaha ko eni 'e toe folau mai ngalingali ko Fepueli he ta'u kaha'ú ke hoko atu e talanoa ko iá. Ko e vāhenga eni na'á ne 'omaí, 'i he talanoá pe, 'a ia na'á ku fakatātā ofi 60000 'Aositelēlia he mahina 'e 6. Ko e *unskilled labour* ia, na'e 'ikai ko ha tokotaha ia na'e taukei tufunga pe ako tufunga pe ko e palama. Tau pehē leva ko hono vāhengá ka liliu 'i he uike 'a e pa'anga 'Aositelēlia ko iá 'oku 'i he si'i tahá mahalo ko e 4000 he uike Tonga.

Ko 'ene vahe ko ē he Kautaha Langa 'oku lolotonga ngāue ai 'i Tonga ní ko e \$600 he uike. Te mau 'e ta'ofi ke 'oua 'e 'alu ka ma'u e faingamālie ko iá he 'e fie 'alu foki. Ko hono 'uhingá ko e fu'u vāhenga ko iá. Pea hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā na'e fakahoko 'anenaí kuo mea'i pe kuo toka mea'i 'e he Pule'angá ko e palopalema ia. Pea kuo tau hanga 'o lea'aki mo 'ilo'i mo mou mea'i, 'io, ko e palopalema ia 'oku hoko. 'O hangē pe ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā kau ki he Pule'angá pea mo Ha'amoá ki he kau polisi aí.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu, fakamolemole pē ki'i me'a pe ka u ki'i fehu'i atu ki he Feitu'u na e me'a ko eni. Kuo fanongo e kakai e fonuá ki he fakamatala pe ko ho me'a atu 'a e Feitu'u na 'ikai ke fiema'u ha taha ia na'e 'i ai hano tu'unga taau ha ngāue ...

<010>

Taimi: 1535-1540

Sea Komiti Kakato: ... Ko e hā e fa'ahinga ngāue ko iá pehē, 'oange fu'u vāhenga lahi ki ha ni'ihī pē, ko e hā e ngāue ko ia? Ko e 'uhingá ke 'ilo 'e he kakaí na'a tu'u mai pē, ko e tu'u he taimi ní na'a mo au ko u pehē 'oku tonu ke u 'alu au he me'a ko ená. 'Oku laka ange e vahe ia ko ená he vahe Fale Alea he taimi ni. Laka mama'o, na'a mo e kau *CEO* te nau ō nautolu. Ki'i fakama'ala'ala mai angé ki he kakai e fonuá e, ko e fo'i ngāue mālie mo tō atu taha ena ko u fanongo he to'utangata ko eni. Me'a mai.

Tokanga ki ha fa'ahinga founa ke ta'ota'ofi mole hotau kakai 'o ngāue he ngaahi faingamalie 'i muli

Tevita Puloka: Mālō Sea. Sea ko e me'a ia 'e hoko atu ki ai 'a e pōtalanoa pea mo e kautaha ko eni pea mo e *sister city* pē ko eni. Na'a ku 'osi fakamahino pē 'e au 'i he fakaafe na'e fai mei he Hai Komisiona 'o 'Aositelēlia ki he kau folau ko eni, 'a e fakahoko ange 'a e pau ke tau tokanga ange 'i he'enu polokalama ko e langa 'o e ngaahi fāmilí pea 'i he taimi tatau 'oku tau sio fakalukufua ki he fonuá. Kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'i he'ene lipootí, 'io 'oku palopalema. Pea 'oku 'ikai ko kitautolu pē 'oku kavahia pē ai 'o hangē ko hotau kaungā'api 'a Ha'amoá. Ko e hā nai 'a e me'a 'a kitautolu e Fale ni kae pehē ki he Pule'angá ke fai'aki ha fa'ahinga founa ke fakapalanisi 'aki, 'a e mole 'a e kakaí 'o ō 'o ngāue 'o tupu ki honau fāmilí mo e tupu 'e ma'u he fonuá fakalukufua 'i he pa'anga 'oku tafe mai pea mo e langa 'o e fonuá, 'i heni pē.

Sea ko ‘eku fokotu’u pē eni ia fakakaukau ‘a e motu’á ni he ‘oku mahino ‘oku kei ngāue e Pule’angá. Pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e pole ia ki he Pule’angá ‘a e vakai ki he *issue* ko eni mo e palopalema ko eni. Ko ‘eku fokotu’u pē eni ‘a’aku. Fēfē ke hanga ‘e he Pule’angá, ko e vahe ‘a e matāpulé ‘oku 600 he uike, pea ‘e ‘alu ia ki ‘Aositelēlia ‘o ngāue ai ‘o vahe pa’anga ‘e 4000 (fā afe) he uike. Hanga leva ‘e he Pule’angá ‘Eiki Sea ‘o *top up* e 600 ke a’u ‘o 4000 (fā afe), ‘o vahe pē ‘i Tongá ni kae fie nofo foki ‘i Tongá ni.

Ko ‘eku fokotu’u fakakaukau pē ia ‘a’aku he ‘ikai pē ke lava ‘o ta’ofi ha ‘alu ha taha ‘oku te vakai hifo ‘oku kau lelei kiate ia mo hono fāmilí. Ko e hā nai ha fa’ahinga founa ke tau hanga ‘o ta’ota’ofi ‘aki ‘oku ‘ikai, ‘o ‘ikai fakamālohi’i pē fakailifia’i ka ke fakakolekole ‘aki ‘a e fa’ahinga ko iá. Ko e anga pe ia Sea kiate au, ko e *issue* pe ia ‘oku ou tokanga ai au ‘i he me’a na’e me’a mai ‘aki ‘i he lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo ‘ene potungāue pea ko e mo’oni ‘oku huki tonu ‘i he fonua ni. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E ‘Eiki Minisitā fakamolemole ē, ki’i hangē ‘oku tau tu’uma’ú he kau ngāué. Ko e ‘aho ko ē ‘aneafi na’e fiefia e fonuá ho’omou ‘omai he Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá ‘a e fakakaukau ke ‘ave ‘etau kakai ‘o ngāué. ‘Aho ni toe ‘ohake pē he Fale ni ‘oku palopalema. ‘Oku kamata ke si’isi’i ‘a e kau, ‘a e kakaí ke ngāue he ‘etau fonuá ni. Ko u tui he ‘ikai ke u toe lava au ‘o fakavetevete ko e Pule’angá pē te ne lava ‘o fakavetevété. ‘Oku toe ‘i ai ha ki’i me’a fo’ou ‘e fai ha feme’a’aki ka tau pāloti ka tau hiki.

Kei ngāue Pule’anga ki he kamata mole atu ki muli hotau kakai he ngaahi faingamālie he mo’ui

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Sea ko e ki’i tali vave atu pe ia ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai ‘a e Pule’angá. Ko e ‘uluakí pē na’e lava atu ‘a e motu’á ni ki Nu’usila ‘o kamata ai, fai ‘a e fakataha pea mo e Minisitā ko eni ‘a Nu’usila ‘oku ne tokanga’i ‘a e *PACER Plus* pea na’e ‘ohake ai ‘a e *issue* mo e kaveinga ko eni.

Pea ‘oku nau tukupā ‘e hokohoko atu e fengau’e akí ke fai ha talanoa ki ha ngaahi hala fononga ‘e lava ‘o, ‘o faito’o ai ‘a e palopalema ko eni ki he, kau ai e *issue* ki he vāhengá pea mo e tu’u ko ē ki he kaha’ú. Ko e hā ‘a e *pathway* mo e ngaahi monū’ia ‘e ‘alu atu ‘a e tangata Tonga ngāué pea foki mai mo ia ke tokoni ki he fonuá. Ko e hā ‘a e tokoni ‘a Nu’usila te nau fai, pe ko ‘enau ‘inivesi ‘i Tonga ni ke ‘omai ‘o fai hono *train* ai ‘a e kau ngāue ko ē ke o atu fakataimí pea nofo e senití ‘i Tonga ni. ‘A ia ko e ngaahi founa ia kuo ‘osi kamata talanoa ki ai.

Ko hono uá, ‘oku ‘i ai ‘a e lao ‘a e Pule’angá na’e fakahū ‘e he potungāue ni ka ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai, ke faka’atā mai pea mei he, pea mei he Fakataha Tokoní. Ko e Lao ki he Vā Fakangāué ‘a ia ko e *Employment Relation Act*. ...

<002>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ko e lao ko eni ‘oku ‘i ai ‘ene tu’utu’uni ai ki he ngaahi palopalema ko eni, ‘o kau ai ‘a e vā ‘o e ngaahi ngāue ‘a e *employer* mo ha tokotaha ngāue a’u ki he vahe *minimum wage* ‘oku totonu ke ‘oange ki ha taha ‘oku ngāue, ngaahi aleapau ngāue, ‘a ia ko e lao ia ko eni ‘e tokoni ia neongo he ‘ikai ke ne hanga ‘o faito’o ‘o ‘osi ‘a e palopalema

ke pukepuke he ngaahi vā fakangāue mo e ngaahi aleapau ko ē 'i Tonga ni 'a e tokotaha ngāue, pea malava ke tokoni ki he palopalema ko eni Sea. Mālō'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē faka'osi Fakafofonga Ha'apai 12 ē, pea tau fe'unga ē, ka ta u hiki he ka 'ikai te ta u nofo pē he me'a tatau pē, me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na, mālō 'a e fai 'etau ngāue mamafa mo mahu'inga 'Eiki Sea. Sea 'oku ou tui ko e 'oku a'u ki he tu'unga 'oku mahino foki 'a e ngaahi līpooti ia ko eni, kuo pau pē foki 'Eiki Sea ke tali 'a e līpooti ia. Ko hono 'uhingá he 'oku fakahoko 'e he Minisitā mo 'ene kau ngāue 'a e ngaahi fatongia 'oku tu'utu'unia kinautolu 'Eiki Sea 'i he fakamatala'i 'o e ngāue 'oku fakahoko.

Poupou'i 'a e tu'unga mo'ui ma'olunga ma'a e Tonga kotoa 'o makatu'unga 'i he tupu mo e fakalalakaka faka'ekonomika

Ka 'oku ou tui 'e hoko 'etau felingiaki ko eni 'Eiki Sea ko ha, ko ha fa'ahinga tūkunga ke lava ke fai ha fetokoni'aki koe'uhi ko e mahu'inga ko ē 'o e kakai 'o e fonua tautautefito ki he ni'ihi 'e Sea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, 'oku nau, 'oku 'ikai ke nau malava ke fakalalakaka'i 'enau mo'ui, makatu'unga 'i he tu'unga levolo 'oku na u 'i ai. Te u foki ki he peesi 17 'Eiki Sea, ke u ki'i nofo pē, peesi 17 'oku ou sai'ia 'aupito 'oku 'asi heni hono fakapipiki 'a e līpooti ko eni ki he *TSDF 2* pē ko e *Tonga Strategic Development Framework 2*.

Ko e fo'i, ko e tāketi e Sea ko e tāketi fakafonua 'oku 'omi he līpooti ko eni 'o fakapipiki ki ai, pea 'oku taau ke tau, ke fakamālō'ia koe'uhi he 'oku ne hanga 'e ia 'o kāpui 'a e ngāue mahu'inga taha ke fai 'i he fonua ko eni 'Eiki Sea, ko e fakapapau'i kapau te ke fakatokanga'i hifo 'i he palakalafi ko eni, ke pouaki 'a e tu'unga mo'ui ma'olunga ma'a e Tonga kotoa pē 'o makatu'unga 'i he tupu mo e fakalalakaka faka'ekonomika. Ko e fakalalakaka faka'ekonomika 'Eiki Sea ko e me'a ia te ne hiki 'a e Tonga mei ha ki'i fale 'oku faka'ofa ke nofo 'i ha fale 'oku lelei ange.

Ko e fakalalakaka faka'ekonomika ko e me'a ia te ne lava 'o totongi ha ako ha ki'i tamasi'i 'oku 'ikai ke malava ke totongi. Ko e fakalalakaka faka'ekonomika 'Eiki Sea 'e lava ai 'o totongi ha paasi 'a ha ongo mātu'a mei motu ke nau fononga mai ki Tonga ni ke fakahoko ha ngāue 'oku 'ikai ke lava 'o fai 'i Ha'apai 'Eiki Sea.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu pē au ia ke u 'oatu 'a e fakakaukau ko eni ki he 'Eiki Minisitā kātaki pē, 'oku 'ikai ke hā fakaikiiki mai 'i he līpooti ko eni 'Eiki Sea, fakasitetisitika 'a e, tau pehē fanga ki'i sekitoa iiki ta'elesisita mo e fanga ki'i ngāue fakapisinisi 'a ē ko ē 'oku 'asi 'i he peesi ko ē, kapau te ke me'a 'o sio atu ki he ola faka-potungāue fika 1, fengāue'aki pea mo e fanga ki'i sekitoa fakatautaha.

'I Ha'apai 'Eiki Sea 'oku tau pehē ai ko e sekitoa fakatautaha ko e fanga ki'i pisinisi ko ē 'i uafu, kau fine'eiki mo 'enau fanga ki'i pisinisi, te ke ha'u ki he maketi, 'oku 'osi mahino foki 'a e falekoloa 'i Ha'apai ia 'i Pangai 'oku *take over* ia 'e he kau Siaina, 'e he kau 'Esia, tau pehē falekoloa 'e 3, 'oku mahino pē ia 'ikai ke to e fehu'ia 'Eiki Sea, he 'oku 'i ai pē hono 'aonga ke fakatatau mo e me'a ko ē na'e me'a 'aki 'e he Minisitā 'anenai, hangē ha fakatonuhia

ki he fo'i 'inivesimeni lao 'a e hangē ko ē 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o *keep up* 'a e *volume* ko ē 'oku fiema'u ko ē ke 'ave ki he māketi.

Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a Ha'apai 'i he taimi ni 'Eiki Sea, ko e falekoloa 'Esia lalahi 'e 4 pē 5 'i Pangai, 'ikai ke toe 'i ai ha, 'ikai ke toe 'i ai ha *retailer* ia 'a ha taha. 'A ia 'oku mate 'a e fo'i sekitoa ia ko ia ia mei he *local*, 'a kimautolu 'Eiki Sea. Kapau leva 'oku 'ikai ke toe fu'u fai ha fehu'i koe'uhi he 'oku 'i ai foki 'enau 'aonga 'anautolu ki he'ene nofo he 'oku 'i ai pē kau, lahi mo e ni'ihī 'oku mo'ua 'o 'aonga 'o 'ikai ke toe lava 'enautolu ia 'o fai ha me'a ki ai 'Eiki Sea.

Kaekēhe 'ikai ke u lave au ki he lao tuku te u toki lave ki ai 'amui, ka 'oku ou nofo 'i he fo'i fakakaukau ko ē 'o tokoni'i 'o e fanga ki'i sekitoa. Ko e fanga ki'i sekitoa ko ē 'i Ha'apai 'oku kei mo'ui, ko ha ni'ihī 'i uafu nau ta'utu ai 'o fakatau ha'anau fanga ki'i keke pē ko e me'akai ko ha ni'ihī ko e kau lālanga, ko ha ni'ihī 'oku ō ki tōkanga ko e fanga ki'i kau tama 'i he toutai 'Eiki Sea. Ko 'eku kole pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā ke hoko mu'a ko ha fo'i *trend* ko ha fo'i fakakaukau ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Mo'ale Finau: ...Tau kau ke ha'u pē lipooti he taimi 'amui 'oku ha'u ai e fo'i lisi 'o e ni'ihī 'i he sekitoa taautaha na'e tokoni'i mo hono natula ke lava ke hoko ia ko e fakamo'oni 'Eiki Sea ke 'oua 'e tu'u pē fakalipooti mei he taimi ki he taimi ha'u e fo'i lipooti koe'uhī kuo pau ke fakalakalaka 'ene mo'ui ke 'asi ai 'Eiki Sea ha 'aho kuo hiki ha fine'eiki ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange tangata'eiki ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange.

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokoni mai Fakafofonga ē. Kei lōloa pē 'oku ou lave'i 'oku 'ikai ko ha tokotaha fo'ou e Feitu'u na ki he Fale ni ko e tokotaha pē Feitu'u na mea'i lelei e ngāue he Fale ni. Ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'oku 'i ai e Lao pea 'oku ke mea'i lelei pē 'i ai e fo'i lēvolo 'a ena ko ē 'oku ke me'a mai'aki he 'ikai ke ō e potungāue ia ki ai he 'ikai ke ō e potungāue ki ai te'eki ke nau a'u nautolu ki he fo'i tu'unga te nau tākaki ha tukuhau mei ai. Na'a fai 'etau vilitaki pea si'i uestia 'a e fanga ki'i fakatau'anga ika pē ko e ki'i fakatau'anga keke ha tu'u atu e potungāue 'o tākaki kae tuku ki he Minisitā ke ne me'a mai ange fē kalasi lēvolo ko ē 'oku hiki mai e lisi hē fē lēvolo 'oku 'ikai ke totonu ke kau 'i he lisi ko eni fakatatau mo e ki'i me'a 'oku tokanga ki he e Fakafofonga. 'E 'oatu pē ho taimi Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea 'oku vaheua foki 'oku 'i ai 'a e sekitoa *formal* pea 'oku 'i ai mo e sekitoa *informal*. 'A ia ko e *formal* ko kinautolu 'oku nau 'osi lesisita pea nau lesisita 'o 'oange 'enau laiseni pisinisi 'i he potungāue. Ko e *informal sector* ko kinautolu 'oku nau fokotu'u koloa pē kinautolu ka 'oku 'ikai ke ō mai ia 'o laiseni pē lesisita pē ko e lave pē Sea hono 'ohake e poini ko eni fekau'aki mo e ...'oku kau foki e fea ia 'i hono fiema'u ke laiseni mo lesisita he ko e makatu'unga foki ko e 'isiū pelepelengesi ia hangē ko ho'o me'a Sea ke tu'u atu e potungāue ke nau hanga 'o fakamālohi'i 'a e me'a 'oku tu'utu'uni 'e he Lao he ko e ma'u'anga mo'ui ia e kakai 'o e fonua pea 'oku faingata'a'ia pē potungāue ke nau hanga 'o *enforce* neongo 'oku totonu ke nau tukuhau pea nau lesisita pea nau laiseni ka ko e faingata'a ia ko ē ko e poini ia mahu'inga ia 'oku ou puke mei ho'o me'a Sea. Ko e fanga ki'i *stall* fakatau keke fanga ki'i māketi 'i he hala 'oku 'ikai ke lesisita pe laiseni ia pea ko e tafa'aki ko ē ki he 'isiū fakatukuhau 'osi mahino pē ko e toutai, ngoue, 'oku 'ikai ke laiseni ia pē fai ha tākaki ha tukuhau ia mei ai ke tākaki ha tukuhau mei ai Sea mālo.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu Fakafofonga Ha'apai 12.

Kole ke faka'asi mai ngāue 'oku ou fai he Potungāue ki he fanga ki'i sekitoa lesisita mo ta'elesisita

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea ko e faka'uhinga e motu'a ni 'oku pehē 'ikai ke 'uhinga ia ke ō 'o tānaki mai ha tukuhau ko 'eku 'uhinga Sea 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga tokoni 'oku fiema'u. 'Oku fakahā mai pē he peesi ko eni 'oku 'asi he ki'i fo'i *statement* 'oku pehe ni 'Eiki Sea nau fengāue'aki vāofi pea mo e fanga ki'i sekitoa ko eni 'Eiki Sea. Ko 'eku kole ke 'asi mai mu'a ha ola 'a e fengāue'aki vāofi ko eni 'Eiki Sea 'ikai ke 'uhinga ia ke tānaki mai ha tukuhau. Ko e hā e ngāue 'oku ou fai ki he fanga ki'i sekitoa ko eni ko e hā e tokoni 'oku nau fakahoko, mahino pē nō pēseti 'e 1 mahino pē ia 'oku ō atu he taimi 'e ni'ihi kuo 'osi ia. Ko e tokoni ia ko e tokoni ko ia 'Eiki Sea 'e hu'uhu'u mo ia ia ki he sekitoa taautaha 'a e nō pēseti 'e 1.

Sai ko e hā leva ha toe me'a makehe 'oku fai 'e he potungāue 'o fakatatau mo e *framework* ko eni ke hiki hake 'a e fanga ki'i sekitoa ta'elēsisita ko eni. 'Oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga mu'a 'o toe talamai ha ki'i me'a makehe makehe mo hono fokotu'u mai he lipooti. Ko e kole pē 'Eiki Sea pea 'oku ou kole fakamolemole ki he 'Eiki Minisitā 'uhinga kapau 'e toe hokohoko atu ka 'e hoko ia 'amui ange ko ha me'a ia.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā toki me'a mai mo e me'a ko ē 'oku kole 'e he Fakafofonga ha taimi makehe tau nofo pē 'i he'etau lipooti ē mālō. Ka 'oku ke mea'i pē me'a 'oku ne kole ē ke fiemālie pē ki ai Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'E sai pē Sea kapau 'e toki.

Sea Komiti Kakato: Ko e 'uhinga kapau te mo tau'aki 'omi 'e ē 'ene fakatātā fakatātā kae si'i faka'ofa e kau Fakafofonga fakatatau mo 'eku fatongia tuku ke u fakamā'opo'opo fakalelei pē 'uhinga ka tau fai mo tau 'unu.

Mo'ale Finau: Mālō Sea toki 'omai pē ha ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'omai pē ia pau pē ke 'omai. Hou'eiki mahalo 'oku tau fe'unga ē. 'E 'Eiki Minisitā *MIA* me'a pē ko ho'omou lipooti eni 'ikai ko ha lipooti eni ia 'a e kau Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku kongā ua foki 'a e ngāue ko eni. Kongā 'e 1 'oku 'i he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Kongā eni hono ua 'oku 'i he motu'a fakahoha'a atu ka ko hono 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e...ke tokoni pē mu'a ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 1 ki he hoha'a 'oku fai ki he hulu ...

<007>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... kakai ke lava tokoni'i homou 'api. Pea

na'e 'uhinga pehē 'a e tūkunga hono fakalea neongo na'e ki'i to'o ia mei he tu'unga. Ka ko hono 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e fu'u hulu'ā ko eni. Ko e fakapotopoto ko ē hono ngāue'aki 'Eiki Sea 'oku kehekehe ai 'etau ma'u. 'Oku ai e tokolahi 'oku nau ō 'o li'ekina pea nau fai 'enautolu 'a e me'a kehe kae tuku e tefito'i kaveinga na'a nau fononga ai ko 'enau tokoni mai ki honau 'api, ka 'oku ou fie tokoni ki he me'a ko ia ko ē 'a Tongatapu 1. Ko e 'omai ko eni ko ē 'a e fu'u vāhenga. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fōtunga ia 'oku fai ai hono sivi pea toki 'ave 'a e ngaahi pa'anga ko ena. 'Oku 'ikai ke 'ave noa'ia ia ke ke hū atu pē 'o kole mai ho'o 40000. 'Ikai 'oku pau ke fai pē sivi fai mo hono vakai'i 'initaviu pea 'eke atu pē na'a ke ako fakakū ko e fē e taimi 'oku ke lava ai 'o lea faka-Pilitania. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku kau ia ki ai. 'Oku 'ikai foaki mola pē 'a e fu'u 40000 ki ai. Ko e fakahoha'a pē ia 'Eiki Sea. Ko e kongā ko ē 'oku li'ekina ko ē tokolahi ko e me'a fakafō'ituitui ia. Ko hono 'uhinga ko e 'ofa pē eni 'a Nu'usila mo 'Aositelelia 'oku tau 'inasi ai mālō Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki 2021/2022

Sea Kōmiti Kakato : Mālō fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 2021/2022 pea hiki hono nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafahi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai 'a e toko 12.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā 'aki ia 'a e hiki hono nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea .

Lipooti Fakata'u 'Ateni Seniale ki he 2020/2021

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Lipooti Fakata'u 'Ateni Seniale ē 2021.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fokotu'u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ai ha taha 'oku, he kau Fakafofonga ko e anga pē foki ia 'enau me'a, ka ko e taimi eni ia 'o moutolu 'oku mahu'inga taha ki he motu'a ni. Faka'ilonga pē 'oua te ke toe me'a ki ho kaungā'api me'a pē ki ho'o maama hangatonu pē kiate au pea u me'a ki he Fakafofonga 'Eua 11.

Vikia tu'unga 'i ai ngāue he ngaahi hopo 'i he Fakamaau'anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e 'uluaki ko e fakamālō ki he fakamatala ko eni 'oku hā mai he peesi 9 pea mo e peesi 10 he ko e kongā foki ia hono tau'i 'o 'etau palopalema ko eni ki he faito'o konatapu pea vave hono tuku atu ki he Fakamaau'anga pea mavahe mei ai 'a e ngaahi hopo pea mo e ngaahi fakatonutonu ko eni 'i he tafa'aki ko eni ki he faito'o konatapu. Pea u fakamālō 'i he fokotu'utu'u ko ia na'e 'i ai mo e Fakamaau mavahe ki ai, ka 'oku tau fakamālō ki ai he 'ikai ke backlog pē pē tu'una 'a e hopo fekau'aki mo e me'a ko eni kae ngaholo pē 'alu koe'uhi kae 'ata'atā 'a e Fakamaau'anga ki ha ngaahi fatongia kehe.

Tokanga ki he palopalema he kaiha'a ika maumau'i ai ngaahi konivesio he toutai

Sea ko u fie foki mai au ki he peesi 20 koe'uhi ko e me'a foki eni 'oku mahu'inga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi Lipooti kuo tau vakai ki ai 'oku talamai ai pē 'a e ngaahi me'a tatau 'a ia ko e peesi 20 pea mo e peesi 21. 'A ia ko e ngaahi talite mo e ngaahi konivesio. 'Oku, na'a ku lele atu ki he fakataha a' e ngaahi Fale Alea ko ia e Pasifiki na'e fai 'i Tahiti pea ko e mahino eni ia na'a ku ha'u au mo iá ia, ko e 'u konivesio ia mo e ngaahi me'a pehé ni 'oku 'ikai ke 'omai ki ho Fale. Ka ko e anga eni 'eku ma'u Sea ko e ngaahi me'a ko eni ko e ngaahi Lao fakavaha'apule'anga pea na'e feinga 'a e fakataha ia...

<008>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... fakamatala mai ka mautolu 'a e konivēsio ko ē fekau'aki mo tahi. Pea ko e me'a na'e tu'u he fehu'i ia 'i he ngaahi fonua 'e ni'ihi ia 'ia mautolu 'oku 'ikai ke 'omai 'a e ngaahi me'a ia ko eni he koe'uhí ko e ngaahi Lao Fakavaha'apule'anga tautautefito ki he ngaahi talite pea mo e ngaahi konivēsio 'oku 'osi fakamo'oni ki ai 'a Tonga ni.

Pea ko e taha e talite ia ko ē 'o e konivēsio ia na'e feinga ke fakamatala mai ka mautolu ia ko e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo tahi ia 'a ia 'oku hā ia he peesi 21 hono pule'i ko ē ngaahi potu tahi. Ko e lipooti 'o e fakataha ko eni he 2019 na'e 'asi mai ai 'a e me'a ko e palopalema 'i he tafa'aki ko ē ki tahi 'i he konivēsio ko eni ko e 'uluaki ko e kaiha'a ika ko ē he ngaahi potu tahi mo e fakafuofua he lipooti ko e 23 piliona 'i hotau potu tahi kātoa kātoa 'a e ika 'oku to'o ta'efakalao mei he ngaahi potu tahi ko ē ko ē 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifiki.

Ko hono ua 'oku nau fakafuofua ko 'ene a'u ko ē ki he 2030 'oku lahi ange pelesitiki ia he ika 'i tahi. Pea ko e *process* ko ē ke 'ave ko ē ke 'omai e ngaahi me'a pehe ni ki he'etau laó 'oku hangē ia ka au he'eku fanongo 'a'aku ia 'oku tuai ia. Pea 'i he'ene tu'u pehē 'a'ana ia 'oku 'i ai e savea ia na'e fai 'oku hā pē mo ia he lipooti 'a e ika ko eni hotau potu tahi 'oku nau vakai ange nautolu ia ki ai, 'a ia ko e *sample* na'a nau to'o ko e pēseti 'e 97 e ika ko ē na'a nau to'o mai ke sivi 'osi kai 'e nautolu e pelesitiki.

Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e 'a e nana'i na na kuo hū mai e me'a ia ki he'etau 'a me'a ko eni 'oku ui he kau Saienisi ko e *food chain*. 'O vili ia ai he ko 'ene vilo mai pē 'a'ana ko ē 'o vilo mai ia ki hotau sinó. Ka ko u hoha'a 'a'aku ia he ko e, ko e konga foki eni 'etau tali uí hangē ko 'eku fakahoha'a ne 'osi faí. Ka 'oku lahi e me'a 'oku totonu ke 'omai ki hotau Fale ke tau vakai ki ai hangē ko e ngaahi me'a mahu'inga ko eni ko e konivēsio mo e ngaahi talite. 'Oku ou tui 'oku fakapotopoto pē ia ke 'omai he koe'uhí ko e konga pē ia 'etau taliui 'ikai ke ngata pē hotau fatongia ko e taliui ka ko hotau fatongia ko ē ko ē fakatauhi sipi ki he kakaí ka 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku ngalingali 'oku hā mai 'e uesia 'a e kakai pea tau ngāue mu'a ki ai 'i he vave taha.

Nau ongo'i pē 'e au ia na'e 'i ai 'a e fokotu'utu'u ke fakahū mai ha lao ki he pelesitiki koe'uhí ko e ko e, koe'uhí ko e ko e, koe'uhí ko e konivēsio pē ko 'eni ka ko e ko e ma'u he motu'a ni ia 'oku te'eki ai ka ko e anga ia 'eku vakai pē ko e, ke fakama'ala'ala mai ange 'Eiki Minisitā ko e ngaahi konivēsio ko eni 'oku tokanga'i 'e he ngaahi potungāue ne 'i ai nai ha taimi ne 'omai ai ke me'a ki ai ho Fale? Pē 'oku totonu nai ke 'omai ke tau sio ki ai tau vakai ki ai mo fai ha'atau tālanga ki ai mo fakafoki ki he Pule'anga ke fakafoki mai ki he laó 'a e ngaahi me'a, ngaahi me'a mamafa ko ē 'oku tau tokanga ko ē ki ai.

Ko hono ua Sea ko e, ko e toenga ko ē ‘o e ngaahi konivēsio ‘a ē ‘oku hā ko ē he peesi 21 ‘a ia ko e Lao ko ē ki Tahí pē ‘a ia ko e ko e *convention* ia he *Law of the Sea* ‘oku ‘i ai foki mo e ngaahi konivēsio kehe hangē ko e totonu ko ē ‘a e tangata he ‘oku ‘i ai foki ‘a e konivēsio kehe ki he totonu ‘a e fānau, totonu ‘a e kau faingata’ā’ia, totonu ‘a e kakai fefine ‘oku ‘i he malumalu pē ‘i he konivēsio ko ia ‘o e totonu ‘a e tangata.

Ko e, ‘oku ou tui lahi ko e, ko u tui pē ka toki fiema’u fakama’ala’ala ‘oku totonu pē ke ‘omai ke tau me’a ki ai ke tau sio ki ai, vakai ki ai mo fai ki ai ha ngāue ‘a e Pule’anga ke, fakamali’i ‘a e ngaahi konivēsio mo e ngaahi talite mo e ‘etau laó kae lava ke tau nga’unu fakataha.

Eiki Palēmia: Sai pē ke, tokoni eni ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni ‘a e Palēmia? ‘Io me’a mai.

Eiki Palēmia: Mālō mālō Sea mālō Fakafofonga. Ko e kupu 39 foki e Konisitūtone ko e mafai ia ko ē ki he ki he talite ‘e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke kau ai e Fale ni ‘i he mafai ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘aupito e ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia ko u tali e fakatonutonu ko ia ko e, ko e talité mo e konivēsio ko e ko e Tu’i pē ia ‘oku ‘i ai e mafai ko ia ka ‘i hono ngāue’i ko ē ‘a e ngaahi konivēsio ‘i hení pea ‘oku toki ‘ave leva ia ki he ‘Ene ‘Afio ‘o toki ‘afio ki ai ‘Ene ‘Afio kapau ‘oku finangalo ‘a ‘Ene ‘Afio ki ai. Hangē ko ena ko e konivēsio ko e, *PACER Plus* ko e konivēsio ia ‘e taha he ē ‘a ia ko e ngaahi konivēsio ia ‘oku, ‘oku ‘i ai e konivēsio ko e *IIU*. ‘A ia ko e *IIU* ia ko e, ko e ni’ihi ...

<009>

Taimi: 1600 – 1605

Sea Kōmiti Kakato: ... toutai ta’efakalao ia ‘oku fiu ‘a e Pasifikí hono fa’u e lao ke puke’aki nautolu ka koe’uhí ‘oku ‘i ai foki e lao he vaha’a ko ē tahí, ko e *international water*. Pea ‘oku tau’atāina pe foki he lele ‘a e ‘ū vaká ko ē aí. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘okú ke me’a mai ki aí ka ‘oku tali e me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Palēmiá.

Ka ko e ‘oatu pe ki he Feitu’u na ‘e Tokoni Palēmia ha’o me’a pe ‘au konivēsio ‘oku ‘ái ‘osi fakalao ia pea ‘omai mu’a ke vakai ki ai e Fakafofongá, ka ki he mafai ia ‘oku ‘i he feitu’u kehe ia.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō, ‘oku mahino pe ka au ‘a e fakatonutonú ia pea mo e ngaahi kupu ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e mafai. Ka ke tau tālangá ko e me’a pe ia ‘oku ou ‘uhinga au ia ki aí ke tau tālanga’i ‘a e ngaahi ‘isiū mahu’inga ‘oku ‘i he malumalu ‘a e ngaahi konivēsio ko ení. Ko ‘eku ma’u ‘aku ia ‘oku ‘ikai ke fakamatala’i ia ‘i he lipootí, ko e hā e tu’unga ngāue ‘oku ‘i ai ‘a e konivēsio ko ē mo e ngaahi ‘elemeniti mahu’inga ko ē ke tau tokanga ki ai koe’uhí ko e malu hotau fonuá mo ‘ai ki he’etau laó. Ka u hiki atu ki he peesi.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Lao

Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Kōmiti Kakató hangē ko eni na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘e Sea kupu 39 ‘o e Konisitūtoné ko e tafa’aki ia ‘o e Talité. ‘I he ngaahi konivēsio ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi fakalao hono fakahū ‘o e

ngaahi konivēsio ‘i he ngaahi lao takitaha felāve’i mo iá. Ngaahi konivēsio ko ē ‘oku tau talí, ‘oku fakahū ia he ngaahi lao ko ia.

Tau pehē ko e taimí ni kuo tau tali ‘a e konivēsio ko ē ki he totonu ‘a e fānaú. Pea ‘oku lolotonga feinga’i hono ngaahi lao felālāve’i mo e ngaahi tafa’aki kehekehe Potungāue Ako mo e me’a ko ia, Fakamaau’anga mo e me’a ke ne hanga ‘o fakamā’opo’opo ‘a e ngāue ko iá ‘Eiki Sea. Pea ‘oku hū kātoa mai pe ngaahi laó ki he Falé ni he’ikai ke fa’u pe ‘e he Pule’angá ha lao ta’efou mai ‘i he Falé ni ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka kapau ‘e fakamatala’i mai ‘i he ngaahi lipootí ke mea’i ho Falé Sea ‘oku ou tui ‘e fe’unga pē. Ka ko e fakama’ala’ala ia ko ení ‘oku mahino lelei ‘aupito pe ia. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai pe hotau fatongia ke tau ngāue fakataha ki he ngaahi laó koe’uhí ko e ngaahi konivēsio ko ení mo ‘i ai ha’atau lika ki ai kimu’a. He ko e taumu’a ‘o ‘emau fakatahá ‘amautolu ke fakamatala mai kia kimautilu ‘a e ngaahi konivēsio ‘o tahí ke mau ‘ilo’i. Pea mau ‘ilo’i ko e hā e ngāue ‘a e ngaahi fonua kehekehe me’i he Pasifikí ‘oku fai ki ai. Koe’uhí ko e *blue economy*, kapau ‘e lau e tahí ia ki he fonuá tau kau tautolu he kau tama lalahí. Ka ko u tokanga pe au ia he ‘oku ‘i ai e ngaahi *indicator* pe ko e ngaahi me’a, ngaahi maama ‘oku ‘osi ulu mai ia he taimí ni. Ko e māfana hotau potu tahí ‘oku ‘osi ‘alu e iká ia ki he tafa’aki ko ē ‘oku ‘i ai ‘a Tahiti mo e feitu’u ko iá.

Ko hono uá eni ko e pelesitikí, pea ko hono tolú eni ko e kaiha’a ika ko ē hotau ngaahi potu tahí. Kaikehe Sea ko u tali pe ‘eau ia ‘a e fakatonutonú ka u hoko atu ki he peesi 22. ‘I he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Ateni Senialé, ‘okú ne pehē ‘oku ko e pole lahi taha ki he nau ngāue he polokalama ko eni ‘o e ngaahi lao ‘a e Pule’angá, ko hono fakahū tōmui mai ko ē ngaahi Lao Fakaangaangá pea mo e Ngaahi Tu’utu’uní.

‘Oku ou tui Sea ‘oku hā ia ‘i he taimi ko ē ‘oku a’u mai ai kia kitautolu ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi. ‘Oku tau toe fakatonutonu ‘i he ngaahi me’a ko iá ko u tui ko hono fakavave’í. Pea ko e kongá ko iá ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki ai ka ‘oku ou tui ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e tokanga ‘a e ‘Ateni Senialé ki he tōmui. Pea kau ai mo e toloi e fakatonu lea mo e fanongonongo e ngaahi Lao Fakaangaangá mo e Ngaahi Tu’utu’uní.

Ko ia ko e kongá ia ko ia pea ko e faka’osi Sea ko e kongá hake pe ko ē ‘i lalo he peesi 22. Ko u fakamālo lahi he koe’uhí ko e me’a pe eni ‘oku tau lava ai ‘o lau lelei pea ‘ikai ke tau toe o ‘o kumi holo ‘a e tohi laó, ko e *crownlaw.gov.to* ‘a ia ko ‘etau fetalanoa’aki ko ení ko ‘etau taulanga faka’osi pē ke tau vakai ki ai ko ‘etau o ki he *website* ko ení. Ko u fakamālō lahi ki he Potungāue he’enau hanga ‘o ‘ai ‘o *update* ko e hā e *update* tahá. Ka ‘oku tau fakamālō he ko e *resource* mahu’inga eni ki he’etau me’a ‘i Falé ni mo ‘etau feme’a’akí mo tau *refer* pe ko ‘etau foki pe ki he *website* ko ení ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Taniela Fusimālohi: ... ko ení, ‘o vakai ki ai ko e hā e lau ‘a e laó pea ko u fakamālō atu ki he lipootí ‘ene faka’ofa’ofa hono ‘omaí. Mālō Sea.

Halanga ‘o e Lao pea fakahū mai ki he Kapineti

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e laó ‘Eiki Sea ‘e makatu’unga ia mei he ha’u mei he potungāué ki he Kapineti ‘o fai e *policy direction* pea toki ha’u leva ki he Komiti Laó ki he ‘Ateni Senialé mo e Komiti Laó pea toe foki ki he Kapineti. Ko e ki’i hala ‘oku lōloa ka ‘oku pau pē ke fakahoko.

Pea ko e me’a ko ē ki he kaiha’asi ko ē ‘etau iká ‘Eiki Sea ‘oku tau fakamoleki e lau miliona he ta’u ke ‘utu hotau ‘ū vaka le’o ka he’ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o mapule’i. ‘Oku lahi e ngaahi fiema’ú ka ko e me’a ia ‘oku hoko fakamāmani lahi ‘a e kaiha’a ika ko ē ‘i tahí. Pea ‘oku tau faipē ngaahi founa kehekehe ke lava ke tau mapule’i ai ‘a e tafa’aki ko iá. ‘I he’ene pehē Sea ko u fokotu’u atu e lipooti ko ení mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Oku ou mālie’ia foki he me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki he Fakafofongá ki he kāingá. Ka ko u toe ako pē mei he’ene me’a ‘oku me’a mai ‘akí. ‘Oku ‘ikai ke fai ha kaiha’a ika ia heni ‘oku ‘alu e iká ia ki Tahiti mo me’a. ‘A ia ko e kaiha’a iká ‘e ‘alu e kaiha’a iká ki he feitu’u ko iá he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ika ia ‘i Tongá ni. Ka ko e me’a mālie pē ho’o laó ‘oku kei hao pē hotau feitu’ú ni. Ka ko u kole atu kia Tongatapu Fika 2, me’a mai. Koe’uhí pē ko ‘etau taimí pē ko ‘ene taimi pē pea toe toloi atu ki he uike kaha’ú.

Ngaahi fakatonutonu Tongatapu 2 ki he Lipooti

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakató. ‘Uluakí ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Laó he lipooti ko ení. Ko e ki’i me’a ko u tokanga au ki aí ko e ki’i me’a si’isi’i ‘aupito pe ia ka ko u tui ‘oku mahu’inga pē ke fai ki ai ha tokanga. Ko e fanga ki’i me’a faka’etita pē he ko u tui ‘oku totonu ke foki atu ‘a e lipooti mei he Fale ni kuo tonu kátoa ‘a e fanga ki’i me’á.

Ko u tokanga hifo pē ki he peesi 16, peesi 16 ‘i he fo’i laini fakamuimui ko ē ‘o e palakalafi ‘uluakí ‘oku hā ai na’e tali ‘a *Mr.* Maka pea mo *Mr.* Tūtone. Sea ko *Mr.* Maka ko *Mr.* Tūtone ai pē ia fakatatau ki he lau ‘a e palakalafi. Ka ko u tui mahalo ‘oku totonu ia ke *Mr.* Pātelesio. Ko e ongo matāpulé ia ko *Mr.* Tūtone mo *Mr.* Pātelesio.

Ko e peesi 24 ‘oku ‘asi ai e Komiti Laó pea ko u tokanga’i hifo ‘i he fika 4 ‘oku ‘asi ai ko e Minisitā Polisi, Pilisone mo e Ngaahi Ngāue Tāmata Afi pe ‘oku kei tonu ‘a e tu’u ‘a e Pilisone ‘i he *portfolio* ko ení.

Pea ko e fakamuimui pē ko e peesi 32, peesi 32 ‘i he konga ko ení fekau’aki mo e Fakamaau’anga Tangí, palakalafi ua fo’i sētesi fakamuimui ‘oku ‘asi ai, na’e kau ki heni ‘a e tangi sivile. Ko u tui mahalo ko e fo’i leá ‘oku tonu ke sivile ‘e ua. Sea ‘oku, ko e ngali iiki pē fanga ki’i fakatonutonu ka ko u tui ‘oku mahu’inga ia ‘i he ngāue ‘a e Falé ke foki atu e lipooti ‘oku ma’a haohaoa. Pea ‘oku ou tui ‘e laumālie lelei pē ‘Eiki Minisitā ke toe fai pē ha ki’i vakai faka’osi ki ai ‘ene kau ngāué ke mahino ‘oku tonu kátoa e ngaahi me’a ko ení. Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālié.

Tali Minisita Lao ngaahi fakatonutonu Tongatapu 2 ki he Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Seniale

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu’u na e fakatonutonu ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Fokotu’u atu.

Pāloti ‘o tali Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Seniale ki he 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2021/2022 fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā mai he founa tatau, hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki fakamālō atu kia moutolu he ngāue lahi he ‘aho ní. Toe si’i pē ‘etau ngāué. Ka ko u tui ko e taimi ia tu’u ‘oku faitu’utu’uni pea ko e fatongia e motu’á ni kuo pau ke fakaongoongo ki he Seá pea mo e Tokoni Seá telia na’a toe fili ha Sea fo’ou ia. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. ‘Oku toloi e Falé ki he 10 he Mōnité. Tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘e he ‘Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

<002>